

Año XLIX. urtea

123 - 2017

Urtarrila - ekaina

Enero - junio

FONTES LINGVÆ VASCONVM STVDIA ET DOCUMENTA

SEPARATA

Beheko bokalaren asimilazioaren historiarako: mendebaleko lekukotasunak

Eneko ZULOAGA

Beheko bokalaren asimilazioaren historiarako: mendebaleko lekukotasunak

Para la historia de la asimilación de la vocal baja en euskera: testimonios occidentales

Towards the history of the low vowel assimilation in Basque: western data

Eneko ZULOAGA
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
enekozuloaga@gmail.com

Bihoazkie nire eskerrak Borja Ariztimuño, Dorota Krajewska eta Oxel Uribe-Etxebarriari, lan honen behin-behineko bertsioa irakurri eta iruzkintzeko hartutako denboragatik. Eskerrak, halaber, testuaren aurreko bertsioa irakurri duten ohargile anonimoei lana hobetzeko iradokitakoengatik. Lan honek MINECOK finantzatutako «*Monumenta Linguae Vasconum* (v): periodización y cronología» (kodea: FFI2016-76032-P) ikerketataldearen babesa izan du.

Jasotze data: 2017/03/31. Behin-behineko onartze data: 2017/04/26. Behin-betiko onartze data: 2017/05/15.

LABURPENA

Lan honek euskaraz gertatzen den beheko bokalaren asimilazioa ($a \rightarrow e / \{i/\mu\} (C)_-$) du aztergai. Bilakabide fonologiko hori Hego Euskal Herriko hainbat hizkeratan lekukotu da XVII. mendean geroztik. Bada, /a/ \rightarrow [e] igotzearen testuinguruez eta egungo hedaduraz hainbat azterlan zehatz egin diren arren (De Rijk, 1970; Hualde, 1991; Hualde & Gaminde, 1997; Euskaltzaindia, 2013; Zuazo, 2014), gutxi ezagutzen da ezaugarriaren jatorriaz eta hedatze-prozesuaz. Hain zuzen ere, alderdi horiekin du lotura lan honek: berrikuntzak mendebaleko euskal hizkeretan izandako bilakabidea dut aztergai; zehazki, bilakabidea ageri duten testu zaharrak aztertu ditut, ezaugarriaren kronologiaz, hedadura geografikoaz eta balio soziolinguistikoaz argi gehiago emateko.

Gako hitzak: dialektologia dinamikoa; fonologia; soziolinguistika historikoa; mendebaleko euskara.

RESUMEN

El presente trabajo analiza la asimilación $a \rightarrow e / \{i/\mu\} (C)_-$ en euskera: se trata de una evolución fonológica atestiguada desde el siglo XVII en numerosas hablas. Aunque se han llevado a cabo varios estudios sobre los contextos y las variedades lingüísticas en las que se produce la subida de la vocal /a/ en [e] (De Rijk, 1970; Hualde, 1991; Hualde & Gaminde, 1997; Euskaltzaindia, 2013; Zuazo, 2014), a día de hoy se conoce poco sobre el origen y la difusión de la innovación. En este trabajo estudio la presencia de la innovación en las hablas más occidentales y, en concreto, analizo los textos en los que se atestigua la asimilación mencionada, con el objeto de proporcionar más información acerca de la cronología, la difusión y el valor sociolingüístico del fenómeno.

Palabras clave: dialectología dinámica; fonología; sociolingüística histórica; euskera occidental.

ABSTRACT

This paper deals with the history of the low vowel assimilation process in Basque: $a \rightarrow e / \{i/\mu\} (C)_-$. The rule is a widely attested phonological innovation which gradually developed in many southern varieties from the 17th century onwards. Although there are some detailed surveys on the /a/ \rightarrow [e] raising rule (De Rijk, 1970; Hualde, 1991; Hualde & Gaminde, 1997; Euskaltzaindia, 2013; Zuazo, 2014), we lack information about the origin and diffusion of the feature. Thus, this paper is concerned with the historical development of the innovation in the westernmost varieties of Basque. For that purpose, I analyze the old texts where the rule is attested and I seek to shed some light on the chronology, geographical spreading and sociolinguistic value of the feature.

Keywords: dynamic dialectology; phonology; historical sociolinguistics; western Basque.

1. ATARIKOA. 2. LAN HONEN AZTERGAIEZ ETA HELBURUEZ. 3. BERRIKUNTZAREN HEDADURAZ. 4. BEHEKO BOKALAREN ASIMILAZIOA BIZKAIKO 1450-1800 ARTEKO TESTUETAN. 4.1. VJesus (ca. 1640). 4.2. Bulda (ca. 1700). 4.3. SermDom (1708). 4.4. Orozko1739. 4.5. Amoroto1754 eta Amoroto1784. 4.6. ZolloGald (1770). 4.7. XVIII. mendearen amaierako sermoiak: Sarriaren sermoiak (1780-1804) eta *Dotrinazko sermoitegia* (ca. 1770). 4.7.1. Sarria. 4.7.2. DotrSerm. 5. ERDIALDERAGOKO LEKUKOTASUNEZ, LABUR. 6. BEGIRADA BAT XIX. MENDEARI. 6.1. Idazle ikasiak: Añibarroren eta Mogelen jokamoldeaz. 6.2. Gramatikariak: Zabalaren sailkapenaz. 6.3. Dialektologia-saioak: Bonaparteren ondareko materialez. 7. ONDORIOAK. 8. ERREFERENTZIAK.

1. ATARIKOA

Ezagun da aitzineuskararen¹ berreraiketa estandarra egin zuen arren, Mitxelenak gutxi garatu zuela 1970eko hamarkadaren amaieran euskalki guztien jatorritzat jotako hizkuntza komunaren ideia². Hazia ereina zuen, ordea, eta hala 1980ko hamarkadan egindako lan gutxi batzuek (Lakarrak bizkaierari buruz egindakoak ditut gogoan, esaterako) nola azken hamar-hamabost urteotan argitaratutako ugariagoek bultzada handia eman diote euskalkien iraganaren azterketari: aurreko mendeetan baino monografiko gehiago argitaratu da azken aldian, eta eginbidean daudenak ez dira gutxiago.

Euskararen dialektoen historia hobeto ezagutzeak euskararen historia bera hobeto ezagutzea dakar, eta Ogurak (1990) *dynamic dialectology* deitutako ikuspegi eta jardunbideak gero eta zale gehiago ditu Euskal Herrian, Hualdek (2015, 125-126) berriki aipatu duenez; begiratu, orobat, Camino (2016). Oro har, dialektologia-ikerketari ekiten zaiolarik, geografia da abiapuntu: herri, ibar, eskualde edo dena delako lurraldean dauden ezaugarrien banaketa diatopikoa ezagutzea da helburu nagusia. Alabaina, gogoan hartu behar da berez hizkuntza-elementu guztiak direla hizkuntzaren historiaren

1 Nahasterik ez sortzeko, esan dezadan Lakarrak (1997, 516) «Aitzineuskara berria» deitutakoaz ari naizela, ez Lakarrak berak proposatutako «Aitzineuskara zaharra»-z, ez eta oro har *aitzineuskara* deitu izan denetik bereizi beharreko *éuskaro* (Mitxelena, 1981, 535) edo «Euskara batu zaharra»-z (Lakarra, 1997, 516) ere, hirurak euskararen historiaurrean kokatu arren.

2 1979an hitzaldi gisa eman eta 1981ean «Lengua común y dialectos vascos» artikuluan aipatuez ari naiz. Begiratu bibliografian Mitxelena (1981).

osagai (Pilch, 1988, 417)³. Halaber, komeni da gogoratzea gaur egun entzun eta erabil ditzakegun aldaera linguistikoak egoera zaharragoen ondorengo direla (Mitxelena, 1963, 11); horrenbestez, geografia eta kronologia uztartzen dituen dialektologiak errealitate linguistikoaren ikuspegi osoagoa erdiesten du, horretarako behar diren materialek dakartzaten bestelako zailtasunak zailtasun.

Hizkerak hezurmamitzen dituzten ezaugarri linguistikoei eurei helduta, azken markadotan (eta batez ere azken hamar urteotan) euskal dialektologiaren esparruan egin diren hainbat lanek erakutsi dutenez, atzerrian bezala hemen ere ezaugarri linguistikoan alderdi kronologikoa (berrikuntza, arkaismo edo hautu diren) aintzat hartzeak onurak besterik ez dakartzkio ikertzaileari; are gehiago, alderdi kronologikoa ahalik eta era zehatzenean aintzat hartzen ez duten lanek interpretazio arriskutsuak ekar ditzakete⁴: «Dialektologiaz dihardugunean kronologiaz jardun behar dugu baitezpada, hizkuntzaren historia eta dialektoen azterketa uztarturik baitaude» (Camino, 2008, 209).

2. LAN HONEN AZTERGAIEZ ETA HELBURUEZ

Ezaugarri batzuek bidea ematen dute isoglosen mugak eta mugimenduak argi edo argi-antzean ikusteko: eremuak ezker-eskuin edo ipar-hego banatzen dituzte, eta beste eremu batzuei kontrajartzen zaizkien eremuak mugatzen dituzte. Kasurik onenetan muga linguistiko horien gorabeherak aztertzeko bidea dago; hots, isoglosak leku batean egonkor mantendu diren edo nondik nora mugitu diren ikus daiteke, iturriek informazio hori jasotzen dutelako. Beste batzuetan, aldiz, berrikuntza jakin bat hain hemen ager daiteke eremu erabat tinkorik osatu gabe, saltoka balebil bezala eta ageriko koherentziarik gabe: halakoa da lan honetan hizpide dudana ezaugarria (§ 3).

Lan honek ekarpena egin nahi die hainbat euskal hizkeratan gauzatzen den berrikuntza baten iragana ezagutzeko azterlan eta proposamenei: $a \rightarrow e / \{i, u\}$ (C)₋ formularen bidez irudikatu ohi da araua, eta, dakidala, XIX. mendeko gramatikarien eta dialektologoaren oharren ondotik, De Rijk-ek (1970) landu zituen sakonago bilakabide horren gorabeherak. Hain zuzen ere, amsterdandarrari zor zaio «*Rui* arau» izena, nahiz eta gerora *low vowel assimilation* edo *beheko bokalaren asimilazio* (ere) esan izan zaion (Hualde, 1991 eta 1999; Hualde & Gaminde, 1997; Gaminde, 2002 eta 2007; Hualde & Ortiz de Urbina, 2003). Lan honetan batera nahiz bestera aipatuko dut, erredundantziak saiheste aldera.

Ezer baino lehen, esan dezadan mendebaleko testuak besterik ez ditudala aztertu: interpretazioetan sartzean hizpide dudana ezaugarri supradialektala dela ahaztuko ez badut ere, oraingoan ez naiz hainbeste arduratuko Gipuzkoa erdialdeko eta Nafarroako

3 Hori dela eta, *dialektologia historikoa* bezalako izendapenak pleonasmotzat jo izan dira diakronisten artean: *cf.* Lakarra (2011, 158).

4 «De nada nos sirve conceder un mayor peso a las innovaciones comunes frente a los arcaísmos compartidos si no somos capaces de distinguir entre unas y otros» zioen Mitxelenak aspaldi (1964, 51).

betetzeko baldintza fonologikoak Baztanen eta Gernikan baino askoz murrizagoak diren, eta Arbizukoei erabat kontrajartzen zaizkien.

Bizkaiari nagokiolarik, *EHHA*-ko mapak begiratuta argi dago *Rui* araua jaurrerian dagoela, proportzionalki, Euskal Herriko beste inon baino hedatuago, aztertutako ia gune guztietan ageri baita. Zehazki, Lekeitio, Elorrio eta Ermua besterik ez ei dira geratzen berrikuntza hedatu den eremutik kanpo⁶.

Iñaki Gamindek (2007) Bizkaiko egungo euskararen ikuspegi orokorra emateko baliatutako ezaugarrien artean dago *Rui* araua. Hain zuzen ere, araua ager zitekeen bederatziz ingurune aztertu zituen bilbotarrak⁷, eta emaitzek ederto asko erakusten dute jaurreriko hizkeren artean ez dagoela erabateko homogeneotasunik. Gaminderen emaitzen arabera (2007, 27), Bizkai sartaldeko zenbait hizkeratan dago araua indartsuen, aztertutako bederatziz inguruneetan betetzen baita: Arratia eta Nerbioi ibarrak, Orozko, Zeberio, Galdakao, Bilboko zenbait auzo eta Mungia aldeko zenbait herri (Mungia, Gamiz-Fika, Arrieta, Meñaka eta Bakio) aipatzen ditu⁸. Erdialderago, Foruan besterik ez omen du arauak horrenbesteko indarririk. Gaminderen eskalaren aurkako muturrean daude Lekeitio eta Ermua, non berrikuntza ez den ageri. Tartean daude Bizkaiko gainerako hizkerak, baina ez multzo berean: esate baterako, erdialdeko herrietan eta Mundakako itsasadarraren ingurukoetan araua indartsuago dago, oro har, ipar-sortaldeko kostaldean eta hego-sortaldeko herrietan baino.

Aurreko mapa, datu eta interpretazioek erakusten dute noraino heltzen diren *Rui* arauaren gorabeherak azaleko irudikatzeetatik harago joatean; beraz, ematen du oraindik ere badela zer aztertu dialektologiaren ikuspuntutik.

6 Baieztapenak zenbait xehetasun behar ditu, orokorregia baita. Esate baterako, Elorriori dagokionez, badi-rudi *-n* aurretik hiztun askoren ahotan betetzen dela araua (Gaminde, 2007, 25). Bide bertsutik doaz Oxel Uribe-Etxebarriak Eskoriatzako erabileraz esan dizkidanak: *mendixa* ‘mendia’ eta *burua* erabiltzen dituzte normalean, baina *mendixen* eta *buruen* inesibo-marka ezartzean. Bestalde, oraintsu arte Mundaka aipatu izan da araua aplikatzen ez zuten herrien artean, baina ematen du kostaldeko herri horretan sexuaren araberako bariazioa dagoela: asimilaziorik gabeko «moldeak andrazkoen artean baino ez dira gertatzen» (Gaminde, 2007, 26).

7 Zehazki, honako hauek dira: (1) *-a* artikulu singularra, (2) *-ak* artikulu plurala, (3) *bat* zenbatzailea, (4) *da* adizki klitiko, (5) *-gaz* sozietiboa, (6) *-tzat* prolatiboa, (7) *-ra* adlatiboa, (8) *-ta* modala eta (9) *-la* modala (*Ibid*, 27).

8 Nolanahi ere den, beste inon baino indartsuago dagoen eremu horretan ere araua ez da sistematikoa: salbuespenak edonon eta edonoiz aurki daitezke. Arrunta da hiztun berberak, oro har araua betetzen duen arren, hitz batzuk asimilaziorik gabe ere ahoskatzea: *artxo txuletatxuak*, *ermittan*, *udan* eta *sati bat* eta *makiña bat* adibideak Arrigorriagako Brisketa auzoan jaso nituen orain urte batzuk.

4. BEHEKO BOKALAREN ASIMILAZIOA BIZKAIKO 1450-1800 ARTEKO TESTUETAN⁹

Mendebaleko lehenengo testuetarik XVIII. mendearen amaiera artekoetara zortzi iturritan aurkitu ditut berrikuntzaren adibideak. Dakidala, adibide zaharrenak VJesus testukoak dira, Mitxelenak (1961, 51) berak aipatutakoak. Ondotik daude jatorri ezagunik gabeko Bulda, Antzuola/Bergara aldekotzat jotzen den 1708ko sermoia, Orozkoko 1739ko otoitzak, Amorotoko 1754ko armarria, Zolloko 1770eko galdetegia, hamarkada bereko *Dotrinazko sermoitegia* eta Bizente Sarria etxebarritarraren sermoiak.

Aurretik esan bezala, arauak ez du indar eta hedadura bera testu guztietan, eta, horregatik, berrikuntza azaltzen dutenak bakarrik aipatuko ditut hurrengo azpi-ataletan. Zehazki, Hualdek (1991), Urgellek (2001) eta Ulibarririk (2010) bereizitako kokagune edo testuinguruak aztertuko ditut testu bakoitzean: hitzen erroa, inflexioa (artikulu definitu singularra eta plurala, artikulu mugatuari erantsitako deklinabide-atzizkiak eta artikulurik hartzen ez dutenak), eratorpen-atzizkiak, adizkiak (eransten zaizkien atzizkiak eta adizki jokatueta morfeak) eta klitikoak. Ez dago asimilaziorik hitz konposatueta osagaietan eta [izen + adjektibo] egiturako sintagmetan, Hualderen beraren lanak aintzat hartuta espero zitekeenarekin bat etorritz (begiratu, halaber, Gaminde, 2002, § 3.5).

4.1. VJesus (ca. 1640)

Hainbat alderditatik da interesgarri *Viva Jesus* esapidearekin hasten den katixima, testuaz nahi baino gutxiago ezagutzen den arren: anonimoa da, ez du datarik eta hizkeraren jatorria ere ez da guztiz argia. Nolanahi ere den, Ulibarririk alderdi horiek argitzeko ahalegina egin du azken urteotan: testuaren edizio kritikoa prestatzeaz gain (Ulibarri, 2010), bibliografia materiala aztertuta 1640 ingurukoa izan daitekeela proposatu du (Ulibarri, 2009). Hizkeraren jatorriaz ere ezin da ezer ziurrik esan, baina ematen du Bizkaiko hego-mendebaleko edo/eta Arabako ipar-mendebaleko hizkerekin duela lotura handiena; begiratu zenbait proposamen (Ulibarri, 2010, § 4.3) eta Zuloaga (2013) lanetan. Hizkuntza-ezaugarri dagokienez, ezer gutxi gehi dakieke Ulibarririk (2010) emandako azalpenei; beraz, hark esandakoak hartuko ditut hemen oinarri, zenbait kasutan adibide gehiagorekin osatuta.

Hualdek (1991) bereizitako testuinguruetatik bostetan aurki daiteke beheko bokalaren asimilazioa VJesus-en; zehazki, (a) erroan, (b) artikulu mugatuan eta deklinabide-atzizkietan, (c) eratorpen-atzizkiren batean, (d) adizkietako atzizki eta morfemetan, eta (e) klitikoetan. Hona hemen bost testuinguru horiei dagozkien adibideak:

⁹ Hona hemen testuak izendatzeko erabiliko ditudan laburdurak: *Viva Jesus* = VJesus, 1700 inguruko bulda bizkaitarra = Bulda, 1708ko sermoia = SermDom, Orozkoko 1739ko otoitzak = Orozko1739, Amorotoko armarriak = Amoroto1754 eta Amoroto1784, Zolloko galdetegia = ZolloGal, Sarriaren sermoiak = Sarria, *Dotrinazko sermoitegia* = DotrSerm.

- (a) Testua idatzi zen sasoian arauak indar bizia zuen erroan.

Alde batetik, ondare zaharreko hitzetan eta zenbait mailegu zaharretan ageri da: 2 & 6 & 8 & 16 *hicen* ‘izan’, 3 *bulerrean*, 3 (lautan) & 6 & 14 *libredu*, 4 & 5 (lautan) & 9 (birritan) & 12 & 13 *dire*, 4 & 7 (birritan) *irecasten*, 4 *iteundu* & *Yteundu*, 5 & 7 & 14 *baye* ‘baina’, 6 & 7 (birritan) & 8 & 13 & 15 (birritan) *Ayte*, 4 & 12 & 13 *gauce*, 8 *seculeco*, 8 (seitán) & 9 (birritan) *gure* ‘gura’. Halaber, erlijioari lotutako eta tradizioz ondo finkatutako hitz eta izen propioetan ageri da asimilazioa: 8 *Piletosen* (baina 2 *Pilatosen*), 3 & 6 & 8 *Trinidede* (baina 2 *Trinidadecoa*)¹⁰ edo 5 & 6 (birritan) & 8 & 14 (lautan) & 15 *Marie*.

Beste alde batetik, mailegu modernoagoetan ere arrunt ageri da berrikuntza: 2 *sinifiqueduric*, 3 *acostumbredu*, 3 & 11 & 15 *confianza*, 4 *ordineramente*, 5 *sabidurie*, 5 *distinte*, 5 *diferencieric*, 6 *milegrosamente*, 7 *Esquiriture*, 8 *Criedoreagan*, 8 & 13 & 15 *obligueduric*, 10 *circunstancie*, 11 *penitencie*, 15 *obligueciño*, 15 (birritan) *Espirituelorri* eta abar.

Salbuespenen sortan, 12 & 15 *gauza* ageri da ondare zaharreko hitzetan. Gainerako albuespenak, Ulibarrik (2010, 56) adierazi bezala, gutxi dira eta mailegu modernoetan daude: 2 *crucificadue*, 12 *juramentu* eta 15 *criadorea*.

Arauaren indarraren erakusgarri da arestian aipaturiko hitz batzuen erroetan aldaera asimilaziodunak sistematikoki agertzea. Behin bakarrik eta asimilazioarekin agertzen direnen artean aipa daitezke *akostunbredu*, *baie*, *distinte*, *erresuzitedu*, *eskiriture*, *espirituel*, *exsaminedu*, *fundedu*, *inbidiedu*, *irekatsi*, *kapazidede*, *katolike*, *konfianza*, *libredu*, *memorie*, *milegrosamente*, *miserikordie*, *obligeziño*, *obligedu*, *ordineramente*, *persinedu*, *sabidurie*, *santifikedu*, *sekuleko*, *sinfikedu* edo *zirkunstanzie*. Behin baino gehiagotan eta asimilazioaz sistematikoki ageri dira, besteak beste, *aite*, *bedeinketu*, *birjine*, *bizitze*, *buler*, *eguzeri*, *iteundu*, *kristineu*, *Marie*, *ostie*, *penitencie*, *santiguedu* eta *santisime*.

Bestalde, aipa dezadan *deunge* aldaera besterik ez dela ageri testu osoan hitzak artikulua definitua hartzen ez duenean. Bada, hitzak mendebal zabalean duen tradizioa ezagututa (begiratu Zuloaga, 2017a), kasu horretan ere beheko bokala (jatorriz *-e* izanda berreraiketa analogikoz *-a* berranalizatu bide zena) asimilatu zelakoan nago; hots, *deunge* > *deunga* > *deunge* bezalako prozesu bat gertatu zelakoan.

- (b) Ematen du beheko bokalaren asimilazioa artikulua mugatua (eta, horrenbestez, artikulua ganean eraturako deklinabide-kasuetan) dabilela inon baino indartsuago; izan ere, kokagune horretan daude bilakabidearen adibide gehienak, testuan ugarien errepikatzen den ingurunea da eta. Hona hemen zenbait adibide, artikulua definitua eta artikulua ganean eraturako deklinabide-atzizkiak dituzten hitzak berezita:

- *-a* & *-ak*: 2 *cumplimentue*, 3 *Mundue*, *Demoniñoa ta Araguie*, 4 *jaune*, 4 *Cerue*, 4 *lurre*, 5 *Espiritu Santue*, 6 *verdaderue*, 8 *crucifiquedue*, 8 & 9 *burue*, 9 *Bautismue*, 9 *graciie*, 10 *conciencie*, 10 *propositue*, 10 *gorpuce*, 11 *hostie*, 14

10 Lat. *-tas*, *-tatis* eta gazt. *-dad* duten formetan ia sistematikoki ageri da *-dede* VJesus-eko euskal hitzetan: aipaturako 3 & 6 & 8 *Trinidede*-z gain, *cfr.* 4 *capazidede*, 7 *Caridedegaz*, 12 *Caridedecoa* & *Caridedea*, 13 *caridedean*, 15 *Caridedecoa*. Salbuespen bakarra arestiko 2 *Trinidadecoa* da.

ogie, 14 *frutue*, 15 *andie*, 16 *anguerue...*; 5 *irurec*, 8 *viciec eta hilec*, 9 & 10 & 14 *pecatuec*, 12 *zaspirec*, 13 *bondasunec*, 13 *fundeduec*, 16 *trabajuec...*

Halaber ageri da asimilazioa 1. graduko artikulua zaharrean: 9 (birritan) *santueu*, 14 *betacarieu*, 14 *destierruheu*.

- Artikuluaren gainean erantsitako markak: 2 *orduen*, 3 *becoquien*, 9 *Bautismuen*, 11 *horduen*; 3 *andiegas*, 15 *Pensamientuegas*, 16 *graciegas*; 14 *zorduney*, 15 *gustiei*; 11 *mercimentuec gaiti*, 15 (birritan) *erruegaiti*, 15 *andiegaiti*, 16 *mercimentuec gaitic...*

Oinarrian artikulurik ez duten deklinabide-kasuetan ere ageri da asimilazioa: 6 *gugueitic*; 14 *guguena*, 14 *gueguena*; 6 *moduten*; 13 *biten*; 14 *zuges*¹¹.

Ulibarririk (2010, 56) zerrendatutako salbuespen berberak aurkitu ditut (b) atal honetakoei dagokienez: alde batetik, 2 *gustia* eta 11 *ciertua* absolutibo singularrak, 4 *seiñay* datibo plurala, eta 3 *gustian* eta 8 & 16 *gracian* inesibo singularrak; bestalde, 2 *mundura* adlatiboa eta 15 *nigaiti* motibatiboa.

- (c) Eratorpen-atzizkiren batek besterik ez du ageri beheko bokala asimilaturik; zehazki, *-tza* atzizkian ageri da asimilazioa (2 *vicice*), baina ez dago *-gerren-ik* (12 *Bigarrenac*, 12 *Yrugarrenac*, 12 *Laugarrenac*, 12 *Seigarrenac*, 12 *Zazpigarrenac*, 13 *Zorcigarrenac*, 13 *Bederacigarrenac*), Mitxelenak (1961, 51) aipatu bezala. Tamalez, VJesus-en ez dut aurkitu *i* edo *u* bokalen ondoko *-tasun*, *-garri* edo *-kada* atzizkirik. Beste alde batetik, *-ago* graduatzaileaz ari zela, hau baieztatu zuen Gamindek: «[beheko bokalaren asimilazioa] -AGO graduatzailearekin ez da sekula aplikatzen; *andiago* (***andiego*)» (2002, 8). Beharbada Bizkaiko egungo hizkerak deskribatzeko balio du baieztapenak, baina ez iraganerako: VJesus-en behin ageri da 10 *gueiago*, baina asimilaziodunak dira nagusi: 12 & 16 *gueiego*, 5 (birritan) & 10 & 12 *gueyego*. Ematen du Bizkaiko hego-mendebalean XIX. mendera arte iraun zuela asimilazioak *-ago* atzizkian: Astigarraga sermolari basauriarrak, Laudioko 1858ko dotrinak, Arrigorriagako dotrinak eta Arratiako dotrinak badakarte, nahiz eta Orozkokoan *-ago* besterik ez agertu (Zuloaga, 2013, 606).
- (d) Adizkietako atzizki eta morfemetan sistematikoa da beheko bokalaren asimilazioa (salbuespen bakarra 2 *etorri cidina legues* da). Ulibarrirekin (2010, 57) bat, honako hauetan ageri da:
- Erlatibozko perpausetako artikulua: 7 *ecusi eztogune*, 11 *esan dogune*, 16 *hicen didineri*.
 - *-(a)la* menderagailua: 3 (birritan) *esaten dogule*, 3 *guei eguiten deucegule*, 13 (lautan) *ce didile*, 16 *emongo deustezule*.
 - Subjuntiboko adizkiei gehitutako *-tzat* atzizkia: 16 *icen didincet*.
 - *-da-* eta *-a-* datibo-markak: 15 *ameetan zaytudelaco*, 16 *ofendidu ciñeydezan*, 16 *ofrecietan deuzudes*; 4 *Eranzuten deucet*, 15 *erregüetan deuzet*, 16 *parcatuco deustezucela*, 16 *alcanzaduco leucela*.

11 Aintzat hartzekoa da Ulibarriren oin-ohar hau: «Aipagarria da bizidunen *-ga-* atzizkian *u*-dun formetan bakarrik aurkitu dugula *Rui* erregela, eta ez *i*-dunetan. Berdin gertatzen da datibo markekin: *u*-dun adibidean bai (*zorduney*), baina *i*-dun adibidean ez (*seiñay*). Esanguratsua izan liteke, tamalez adibide gutxitxo izan arren» (2010, 56, 20. oin-oharra).

- *-(a)n* marka (erlatiboarena, lehenaldikoa zein subjuntibokoa izan): 9 *parcaetan ditucen*, 9 *eguiten gatucena*, 10 *eguin ditucen*; 2 *esan situcen*, 2 *eguin situcen*, 7 *eguin guenducen*, 7 *Cetaraco senguisen*, 9 *artu guenduen*; 3 (hirutan) *libredu gaguicenzat*.
 - *eduki* ~ *edugi*-ren adizkietako *-ka-* osagaia: 6 *beuqué*, 13 *dauquezalaco*, 16 *Deuquet*.
- (e) Asimilazioak ez du hainbesteko indarrrik ondoz ondoko hitzen artean, oro har lehenengoaren amaierako bokal itxiek ez baitute hurrengoaren hasierako bokal irekia asimilatzen. Esate baterako, ez dago $\{i/_u\} + bat > \{i/_u\} bet$ edo $\{i/_u\} + (e)ta > \{i/_u\} (e)te$ ¹² bezalakorik, gerora lekukotutako hainbat hizkeratan ez bezala. Egia da 9 *ceimbat* agertzen dela behin (4 & 5 & 10 *ceimbat*-en aurka, bide batez), baina hor lexikalizatutako forma dago.
- Arestian aipatutako *-u* + *(h)au* > *-ueu* bezalako formez landara, VJesus-eko klitiko asimilaziodun bakanak adizkietan ageri dira. Alde batetik, *izan*-en orainaldiko zein lehenaldiko 3. pertsona singularretan: 8 *concebidu sen*, 8 *erresuciteducen*; 5 & 8 *cein den*, 12 *au de* (baina 10 *au da*). Halere, ez dirudi arauak indar handirik zuenik kokapen horretan: 8ko bi *zen* horiei dozena bat *zan* kontrajartzen zaizkie, eta orainaldiko formak azalpenak emateko egituretan (*au da* eta *zein den* ‘alegia’ adierazteko) besterik ez dira ageri, Ulibarrik (2010, 57) aipatu bezala. Aurrekoetz gain, 4 *iteundu dequionean* eta 15 *ecin belidi* besterik ez daude ondoz ondoko hitzen artean.

4.2. Bulda (ca. 1700)

VJesus bezala, Bulda hainbat zalantzaren iturri da, ez baitu data eta jatorri eza-gunik: Lakarraren ustez XVII. mendearen bigarren erdiko testua da, eta laugarren orrialdean eskuizkribuaren jabea eta data bat aipatzen dira: «Juan Pedro Andu (Arrola?) / 1701 año, tiene este escrito, 1701» (Lakarra, 1985a, 1045). Hizkeraren filiazioari dagokionez, ez da aise eskualde edo herri jakin batekin lotzea, baina badiirudi Bizkai ekialdekoa dela. Buldako euskaraz hitz egitean, berehala ematen du arreta hainbat berrikuntza fonologiko oso ugari agertzeak, gehienak ez baitira bizitasun horrekin ohikoak XVIII. mendearen bigarren erdira edo are XIX. mendera arte (begiratu Zuloaga, 2017b).

Buldan fonologiaren esparruko fenomeno batzuek 1700erako ezohiko indarra badute ere, beheko bokalaren asimilazio-arauak ez dauka indar handirik: arauak askoz ere indar biziagoa du VJesus-en, lekukotasun zaharragoa izan arren. Dena den, bi testuek ez dute inguru bereko hizkera islatzen. Hona hemen Buldako aldaera asimilaziodunen inguruko iruzkina:

- (a) Hitz-erroan ageri dira Buldako asimilazio-kasu gehienak: 11 *baite*, 18 & 30 *izen*, 34 *izenic*, 38 *bulde*, 40 *Barijecuac*. Halere, adibideak gutxi dira; askoz ugariagoak dira asimilaziorik gabeak: 1 *Ayta*, 5 *aplicadu*, 36 *biar* ‘behar’, 39-40

12 *eta* konjuntzioak hasierako bokala galdu ohi du klitiko bihurtzen denean (begiratu Hualde, 1991, 30).

- Garisimaco*, 48 *espiritualagas*, 58 *baña*¹³, 62 *gauza* eta abar. Gainera, asimilazioa duten formen aldaera asimilaziorik gabeak ere badaude (11 & 26 & 29 & 32 *baita*, 14 *izan* eta abar), *bariku*-ren kasuan izan ezik (ez da goiko 40 *Barijencuac* horri kontrajartzen zaion *bari(j)aku* aldaerarik, baina bai 41-42 *baricuba*).
- (b) Artikulu mugaturen batek ere badu asimilazioa; zehazki, singularreko bat eta pluraleko beste bat aurkitu ditut: 56 *charquerije* eta 56 *jaubiec*. Arau fonologikoen interakzioari dagokionez, aintzat hartzekoa da azken adibide horretako bokal itxia erdiko bokalaren igoyerak eragin duela (*jaubiek* < *jaubiak* < *jaubeak*); horrenbestez, De Rijk (1970) laneko izendapenak erabilia, *Rea* araua *Rui* araua baino zaharragoa litzateke testu honetan¹⁴.
Artikularik gabeko kasuei loturik 56 *moduteco* mugagabea besterik ez dut ikusi. Buldan nabarmena da artikuluan asimilaziorik ez erabiltzeko joera, bokal itxia jatorrizkoa zein erdiko bokala igo ondokoa izan: 3 *buruba*, 6 *bestia*, 41-42 *baricuba*, 61 *jabia*; 10 & 12 *gustiac*, 5 *confesoriac*; 3 *Erregiai*; 5 *espacijuan*, 6 *vicitzan*; 8 *damuarijagas*; 20 *vitorijaitic*, 20 *Vaquiaitic*; 51 *descansura*.
- (c) Eratorpen-atzizkietan eta deklinabidez kanpokoetan ez dago asimilazio bakar bat ere: 6 *vicitzan* & 31 *vitzizan*; 62 *bigarren*, 31 *bigarrengo*, 64-65 *irugarrena*; 18 *gueijago*.
- (d) Adizkiei loturiko bi morfematan aurkitu dit asimilazioa. Alde batetik, datibo singularreko *-a-* morfeman: 36 *cedutzelaco balijoco paguetan badau inoenas*¹⁵; bestalde, *-ta* atzizkian: 56 *ostute*.
Buldako adizkiek badute alderdi interesgarri bat beheko bokalaren asimilazioari loturik. Lakarrarekin (1985a, 1053) bat, ematen du egileak herri-hizkeran baliatzen bide ziren forma asimilaziodunak ostentzeko edo baztertzeko ahalegina egin zuela: 1-2 *urtian concedietan deutzana onei Erreiñuboi* esaldiaz ari naiz, non pluraleko *-e-* espero baitzen (*deutsena*) testuan ageri den *-a-*ren ordez: hiperzuzenketa bide da¹⁶. Aditz-morfologiatik kanpo, 65 *izana ta apelidua* ere badago hiperzuzenketarekin.
- (e) Klitikoetan ez dut asimilaziorik aurkitu ager zitekeen testuinguruetan: 16 & 29 & 43 *buldiau*¹⁷, 41 *izentadu batzuc*.

13 Hizkera batzuetan, bokala irensten duen kontsonante palatalizatuak ere eragin dezake asimilazioa: «Since the glide that triggers Palatalization is also a potential trigger of Low Vowel Assimilation, the absorption of the glide would bleed the application of this rule» (Hualde, 1991, 37).

14 «If *Rea* applies before *Rui*, we get *begie* ‘the eye’, from *begi* + *a* and *semie* ‘the son’, from *seme* + *a*» (De Rijk 1970, 46). Nolanahi ere den, arau ostentzeko nahiak lausotu egiten ditu halako ideiak, zalantza egin baitaiteke aldaera batzuk eta bestezuk azaltzean.

15 Bide beretik interpreta daiteke 43 *avertietan deutzet*, nahiz eta ez dudan erabat argi ikusten singularra edo plurala den, *dau* baina *dab-* kontsonantizazioa dela eta.

16 Lehen begi-kolpean 16 *arcen dabenai concedietan deutzana* horretan ere antzeko fenomenoak ikus daiteke, baina testuko beste adibide batzuen argitan ikusten da **edun*-en 3. pertsona singularrean kontsonantizazioa gertatzen dela *dau*-ri bestelako morfemak eranstea (cfr. 29-30 *Baita Buldiau arcen dabena izan leiteque absolvidua bere pecatu gustietaric*, 35-36 *Eta au buldau arcen dabena pagadu biar dau*); alegia, 16. lerroko adibidearen oinarrian *dau* ulertu behar da, ez *dabe*.

17 Izan lezake eraginik <i> hori aldaketa-kate bateko hirugarren emaitza izatea (*bulda au* > *buldeau* > *buldiau*), nahiz eta aurretik aipatu dudan kasuren batean erdiko bokala igo ondoko <i>-k ere eragin duen beheko bokalaren asimilazioa (cfr. 56 *jaubiec*).

4.3. SermDom (1708)

Nagore Etxebarriak (2007) argitaratutako «Sermón de la Dominica» testua mendebaleko sermoi zaharrenetarikoa da, zaharrena ez bada. Edizioa egin zuenean, hizkeraren inguruko zertzelada gutxi batzuk besterik ez zituen aipatu Etxebarriak, eta bestelako arreta behar du testuak; izan ere, lehen begi-kolpean ematen duen baino konplexuagoa edo nahasiagoa delakoan nago. Antzuola edo Bergara aldeko hizkera dakusa Etxebarriak testuan, eta hizkeraren ezaugarri asko inguru horrekin bat etor daitezkeen arren, pasarte batzuetan zenbait lekutako hizkerak nahasten direla ematen du; hots, ez dakit egileak ez ote zituen leku ezberdinetako hizkerak nahastu, beharbada beste egile batzuen lanak baliatu zituelako eredutzat. Etorkizuneko azterlanek ekar dezakete datu zehatzagorik honetaz.

Beheko bokalaren asimilazioari dagokionez, honako datu hauek bildu ditut:

- (a) Erroetan asimilazioaren adibide bakarra aurkitu dut: 6v *aiteren essera*. Zalantza ere egin liteke ez ote dagoen *aitearen* > *aiteeren* > *aiteren* bilakabidea, baina ez dirudi hala izan denik; izan ere, aita biologiko batez ari da testuaren idazlea, hurrengo lerroan 6v *galdetu eusteela veren aitaq* (erg. sg.) dakar eta ez dut *aitea*-rik aurkitu sermoi osoan. Esan bezala, gainerako hitzetan ez dago asimilaziorik: 2r *milagro*, 2r *ichasoa*, 2v *izango*, 2v *gauza* eta abar.
- (b) Artikuluei dagokienez, 8v *gorpuzegaz* aipatzen du edizioegileak (Etxebarria 2007, 69), baina eskuizkribuaren faksimilean *gorpuzalga*z irakurtzen da, lerro-aldaketa tarteko. Gainerakoetan ere ez dago asimilaziorik: 2r *ogui*a, 2v *segurua*; 2v *trabajua*q, 2v *gustia*q; 2r *sagraduac* (erg. sg.); 2r *discipuluari*; 2r *lecuan*; 2v *preladuai*; 2v *biacaz*; 4v *pecatucaitiq*...
- (c) Eratorpen-atzizkietan ez dut ale asimilaziodunik harrapatu, ezta -ago graduatzaillean ere (*cfr.* 6r *andiagoa*).
- (d) Adizkietan, kasuren bat dago lehenaldiko markan (4r *convideetan zituzen*), eta beharbada erlatibokoan, 2v *pausoaq seguizen dituzendaco* pasartean. Asimilaziorik gabeak gehiago dira, halere, hala morfema horietan nola beste batzuetan: 4 *ifini evala ateetan aingueru bat susco ezpata bategaz goardadu eguizan paraisuco ateaq* (subjuntiboa), 2r *obreetan zituzan* (lehenaldia), 8v *emoten deuscuзан ondasunaq* (erlatiboa), 2v *emoten deusanean* (datiboa), 2v *daucazen* (*eduki* ~ *edugi* aditzaren -ka- elementua), 2v *falteetan ezteuscula* (-*(a)la* menderagailua), 8r *alde batera ichita* (-*ta* atzizki modala).
- (e) Ondoz ondoko hitzen artean, lehenengoaren amaierako bokal itxiak ez du *a* → *e* asimilaziorik eragiten bigarren hitzaren hasieran (2r *mendi batera*, 3r *andi bat*; 4r *oi da*), ezta VJesus-en agertutako esapide berean ere: 4v *Au da*.

4.4. Orozko1739

Orozko1739 testuko otoitzak dira halako ziurtasun batekin Orozko aldean koka daitezkeen lekukotasun zaharrenak, nahiz eta testuari berari buruzko informazio askorik ez izan: Zalao auzoko baserri batean aurkitu ondotik argitaratu zituzten Garigortak eta Gamindek (1986). Otoitzok 1739an jarri ziren idatziz, baina hizkera lehenagokoa bide da.

Orozko1739 testuan hogeita bost hitzetan aurkitu dut $a \rightarrow e$ asimilazioa, eta, berrikuntza izan zezaketen hitzetatik hogeita bitan ez da ageri. Sail batean nahiz bestean hitz batzuk errepikatzen direla aintzat hartuta (hala nola *Maria* hamaika aldiz asimilaziobakoen artean), forma asimilaziodunak gehiago dira guztira. Hona hemen adibideak:

- (a) Hitz-erro hauetan ageri da *Rui* araua: 2 & 43 *Misericordiecoa*, 15 *vedeínquetua* & 81 *B[e]deynquetu*, 23 *ícen* & 82 *Yzen* ‘izan’, 33 *baitte* & 50 *bayte*, 42 *graciecoa* & 65 *graciera*, 55 *bulerreco*, 59 *Yregaro*, 65 *alavie*¹⁸, 68 *gauce*, 84 *Virgine*, 84 *Originelen*. Aitzitik, ez dago asimilaziorik 1 *Regina*, 19 *Piadosa*, 20 & 36 & 42 & 71 & 72 & 74 & 76 & 78 & 80 & 84 & 86 *Maria*, 47 *Gloria*, 76 *Santíssima* eta 76 *Trinidad*e mailegu gordinetan.
- (b) Artikulu mugatuari eta horren gainean erantsitako deklinabide-markei lotuak dira beste hauek: 64 *peccatariec*, 68 *gustiec*; 45 *horduen*; 49 *santuari*. Salbuespen dira, bestalde, 18 *biguna*, 31 *santtuari*, 59 *graciac* eta 67 *Arimaac*, eta oinarrian artikulurik ez duten deklinabide-atzizkietan ere ez dago asimilaziorik: 7 *Zeugan*, 11 *gueugananch*, 21 *gugatic*.
- (c) Testua ez da aberatsa konposizioaren eta eratorpenaren esparruan, eta forma bakanen batean zalantza egin daiteke asimilazioa ote dagoen: 25 *aguinze* hitza, esate baterako, *agintza*-ren aldaeratzat jo daiteke, baina Hego Euskal Herriko aldaera ere bada *agintze* (OEH, s. v. *agintza* & *agintze*).
- (d) Atzizkietan honako morfema asimilaziodun hauek aurkitu ditut, denak ere aurretik agertu diren testuinguruetan: 57-58 *artu zenguizenac* (erlatiboa); 61 *esqueetan deusegu* (datiboa); 59-60 *Yregaro zenguizelaco*, 61-62 *parcatu daguicela* eta 62-63 *biurtu daguizucela* (-*a*)*la* menderagailua, lehenengoa kausari lotua eta garaitiko biak subjuntiboko perpaus osagarrietakoak).
- (e) Klitikoetan ez dut asimilaziorik aurkitu. Nahiz eta horretarako testuinguru egoikiak agertu *eta* juntagailua tarteko, testuko puntuazio-markek eurek islatzen duten etenaren ondorio izan daiteke halakoetan asimilaziorik ez agertzea: 30 *Gloria aytteari*, *ta Semeari*; 37 *San Joaquin*, *ta Santta Ana*; 41 *gorpuz*, *ta Arimea*; 81 *Bdeynquetu*, *eta alabadu*. 48-49 lerroen artean ez dago komarrik, baina lerroa bera aldatzen da: *Semeari / ta espiritu Santtuari*. Testu honetan ere, Bulda-n legez, *bai eta* > *baita* > *baite* lexikalizatuan ageri da *Rui* araua (gogoratu lehenago aipatutako 33 *baitte* & 50 *bayte*).

4.5. Amoroto1754 eta Amoroto1784

Amorotoko bi armarriren berri izan zuen Dodgsonek (1907) XIX. mendearen hasieran, eta, dakidala, inoiz gutxitan aipatu dira orduz geroztik. Bi armarrietan esapide bera errepikatzen da, ezaugarriren batean ageri diren gorabeherak gorabehera.

Alde batetik, J. C. Gerrak herri-guneko Iturraranbekoa etxearen aurrealdeko armarriren eta idazkunaren berri eman zion Dodgsoni. Hau dio armariak (puntuazio-markak

18 *alavie* pro *alivie* dagoela ulertuta (65-67 *alavie daguizucela eureen peneetatic Purgatorioco Arimaac* dio jatorrizkoak).

eta letra larri eta xeheak neuk eguneratu ditut): *Eguiten badoc biara, jango doc oguia. Esta obra hicieron Santiago Yturan beiti y su hijo Juan de Bengo Olabarra. Año 1784.* Beste alde batetik, herrigunetik aldenduta eta isolatuta dagoen Ibarreta¹⁹ baserrian aurrekoaren aldaera zaharra dirudiena ageri da (kasu honetan ere, puntuazio-markak eta letra larri eta xeheak neuk eguneratu ditut): *Obra hav eguin eban Juane Coscarraza eta Yrretacoc. Eguiten badoc bierra, jango doc ogia. Año 1754.*

Hemen aztergai dudan ezaugarriko idazkun zaharrena da interesgarria, *bierra* hitzak beheko bokalaren asimilazioa baitu erroan eta erdiko bokala igo ondotik (*bierra* < *biarra* < *bearra*; beraz, kasu honetan ere *Rea* araua *Rui* araua baino lehenagokoa izango litzateke), nahiz eta amaierako *ogia*-ko artikulua mugatua asimilaziorik gabe agertu. Dakidala, berrikuntzaren lekukotasun zaharrena da Bizkaiko ipar-ekialdeko eremu horretan²⁰.

Idazkunaren bi aldaerak erkatzean ere interesgarria da emaitza: esakuneari dagokionez ezer gutxi aldatzen da, baina 1784ko armarrarian ez dago *Rui* araurik ez *ogia*-n, ez *biarra*-n. Ematen du, beraz, bigarren armarraria egin orduko baten batek forma hori aldatzeko proposatu edo agindu zuela, Bizkaiko ipar-sortaldeko idazle batzuek handik gutxira egingo zutenarekin bat etorriz (§ 6.1).

4.6. ZolloGald (1770)

Zolloko Etxatxu baserriaren libramenduaren inguruko autuetan tokiko lekukoentzat euskaraz prestatutako galdetegia ezohiko lekukotasun mota da euskararen historia ikertzeko iturrien artean. Hain zuzen ere, Bizkaiko Foru Artxibategian gordetzen den galdetegia hainbat alderditatik da interesgarri: testuaren beraren tipologiagatik eta gaiagatik, ageri duen hizkeragatik eta darion zirriborro-kutsuagatik, jatorriagatik, sasoiagatik eta abarregatik²¹.

Rui arauari dagokionez, honako testuinguru hauetan aurkitu dut:

- (a) Hitz-erroan oso bakanak dira forma asimilaziodunak; zehazki, 3r *libreu* eta 4v *facultederic* aurkitu ditut. Gainerako hitzen erroetan beheko bokala ez da ixten: 3r *Dirause*, 3r *obispadu*, 3r & 4v *pregunta*, 3v *isan*, 3v *esttimasiño*, 3v *sugateco*, 4r *gurasoac*, 4r *ajustau*, 4v *libradu*, 4v *censura*. *iz* > (*i*)x palatalizazioaren ondotik ere ez da asimilaziorik ageri: 3r *elesatte*²².

19 Egia esatera, izenaren lau aldaera entzun omen zituen Dodgsonek berak (1907, 226) bi orduko tartean: *Ibarreta*, *Idarreta*, *Igarreteta* eta *Irarreta*.

20 Ohargile anonimoetako batek ez du hiperzuzenketaren aukera baztertzen; zehazki, *gerri* > *garri*, *berri* > *barri*, *txerri* > *txarri* irekitzeak eragin zituen arauari aurka eratutako forma izan litekeela ohartarazi dit.

21 Aintzat hartu behar da lan hau argitaratu orduko Zolloko testuaren edizioa eginda dagoen arren (begiratu Zuloaga & Antequera, 2017), lan hau prestatzean testuaren edizioa eginbidean genuela eta, horrenbestez, baten eta bestearen artean irakurketaren bat aldatu eta adibideren bat gehitu edo ken dakiekeela hemen emandakoei.

22 Kasu honetan <s>-k hots palatalizatua adierazten duela onartuta, jakina.

- (b) Izenaren inflexioan ez dut *-a* artikulua definitu mugatu asimilaziodun bakar bat ere aurkitu ez hitz amaieran, ez beste bokal baten aurretik, bokal itxia jatorrizkoa zein erdiko bokala igo ondoren sortua izan: 3r *ausia*, 3r *articuladua*, 4r *costura*, 4r *gasstua*, 4r *urdaia*, 4r *ensutia*, 4r *erdiya*, 4v *gustiya*; 3r *gustiai*, 4r *eurai*. Pluraleko *-ak* edo beste deklinabide-marka baten hasierako kontsonantea dagoen gehienetan ere ez da asimilaziorik ageri: 3r *viac*, 3r & 3v *gusttiac*, 3v *erdiac*, 4v *gustiyac*, 4v *echiyac*, 4v *ichiac*; 3r *gausaric*; 3r *contrattuan*, 3v *abustuan* 4r *ausiyatan*; 3v *oiacas*, 3v *ttresneriagas*, 4r *cesinuagas*. Behin aurkitu dut artikulua asimilaziodunen bat, absolutibo pluralean eta inesiboan: 3v *cumpliduec*, 3v *aprobechaminttuen*. 4r *Goirigas* soziatibo singularrean ez da disimilaziorik ageri. Bestalde, bakarra izanagatik, interesgarri da 4v *eta alan prebenietan yaque da-quianay*, hiperzuzenketa gisa irakur daitekeelako.
- (c) Adizkietan ageri da beste inon baino sarriago *Rui* araua; zehazki, honako elementu hauetan ageri da: erlatiboko menderagailua (3r *eguin deusen*), lehenaldiko marka (4r *erosi euen*)²³, *-(a)la* menderagailua (3v *gosa deula*²⁴, 3v *isan sittusela*, 4r *egon siriela*, 4r *gubernau diriela*²⁵, 4v *erresibidu situsela*, 4v *bereac balisela*, 4v *saldu eudesela*) eta *eduki* ~ *edugi*-ko *-ka-* elementua: 3v *dauquesala*. Dena den, adizkietan asimilaziorik gabekoak dira adibide gehienak: 3r (birritan) *daucala*, 3v *daucasala*, 3v *echi sittusala*, 4r *daucala*, 4r *erein siriala*; 3r *eguin dittusanacas*, 3r *seinsuc dirian*, 4r *eche sittusanacas*, 4r *aguindu eusan*; 4r *eucan*. Analogiaz sortua bide da 3r *señetan dagosen* erlatiboko menderagailuko aldaera, adizki horretan ez baitago beheko bokala asimilatzeke ingurune egokirik.
- (d) Eratorpen-atzizkiak eskasak dira, eta ez dute asimilaziorik: 3v *bigarrenagas*, 3v *amasorcigarreneguino*, 4r *laugarren*. 4v *adisquide*-n egon liteke (*adiskide* > *adiskida* > *adiskide*; cfr. VJesus-eko *deunge*-z esandakoa), baina ez du zertan, *adiskide* aldaera nagusi baita mendebaleko testu zaharretan (OEH, s.v. *adiskide*).
- (e) Ondo ondoko hitzen artean eta klitikoetan asimilaziorik gabeko aldaerak daude, baita lexikalizatutako formetan ere: 3v & 3r *baitta*, 4v *baíta*; 3v & 4r *sein dan*, 3v *bisi san*, 4 *sein san*; 3r *libreu daiensatt*; 3r *au*, *ausiau*.

4.7. XVIII. mendearen amaierako sermoiak: Sarriaren sermoiak (1780-1804) eta *Dotrinazko sermoitegia* (ca. 1770)

Hainbatetan aipatu izan da Lehen Euskara Modernoaren (1745-1896) hasieraz geoztik zer-nolako garrantzia duten hainbat eta hainbat sermolariren lanek garai hartako euskara aztertzeke, nahiz eta oraindik ehunka testu geratzen diren argitaratzeke eta aztertzeke. Azken urteotan mendebaleko zenbait sermolariren lanak aztertu direlarik

23 Bide beretik azal daiteke 3v *arttuben* ere; hots, *-ben* horren oinarrian singularreko *euan* > *euen* > *eben* > *ben* proposatuta.

24 Adibide honetan *deuala* > *deuela* > *deuula* > *deula* bezalako asimilazio-kate bat proposatuta. Nolanahi ere den, ohargile anonimoetako batek diostanez, *dogula* bezalako formen analogiarengatik ere gerta daiteke *dogula* ~ *deula*.

25 Bi kasu horietan bigarren mailakoa da asimilazioa eragin duen bokala (*ie* < *ia* < *ea* < *aa*). Ingurune bereberean, beste horrenbeste gertatzen da asimilaziorik gabeko 4r *erein siriala* eta 3r *seinsuc dirian* formekin.

(Sarriaren eta Astigarragaren berri aurki daiteke Zuloaga, 2010 eta 2011 lanetan, eta aparteko interesa du Ulibarrik *Dotrinazko sermoitegia* deitutakoak, Aiara aldeko XVIII. mendearen amaierako euskara lekukotzen duelako), XVIII. gizaldiaren azken hamarkadetan halako giro bizi bat atzeman izan da: hizkuntzaren inguruko kontzientzia gero eta handiagoa da Larramendiz geroztik, eta hizkuntza-eredu literarioen inguruko eztabaida ere ordukoa da: Ulibarrik (2015, 286) «predikazio-garaiko hizkuntza» deitu duenaz ari naiz (begiratu Zuloaga, 2016).

Garai hartako testu gehiago ezagutu artean, bi sermolariren lanak izango ditut hemen berba-gai: Sarriak sorterriko hizkeratik hur idatzitakoak eta Aiara aldeko *Dotrinazko sermoitegia*. Jakina, ez ditut lan horietako asimilazio-kasu guztiak hona ekarriko: sermoi-bildumen tamainak berak behar baino gehiago luzatuko luke atal hau eta irakurlea adibide-jario amaigabea gogaituko litzateke. Funtsean, egokiago iritzi diot nik neuk lehenengo testuaz aurreko lan batean (Zuloaga, 2010) eta Ulibarrik (2015) bigarrenaz esandakoak laburbiltzeari.

4.7.1. Sarria

XVIII. mendearen azken bi hamarkadetakoak dira Sarriaren sermoiak (Etxebarria, 2009); hots, literatur bizkaieraren eredu inguruko hausnarketak abiarazita zeuden sasoikoak. Ematen du geografikoki ere ez zeudela oso urrun testu baten eta bestearen egileak (Nerbioi ibaiak eta ibaiaren inguruko ibar-bideak lotzen ditu Aiara eta Etxebarri), baina badaude aipatzeko moduko aldeak hizkera batetik bestera. *Rui* arauari dagokionez, honako kokagune hauetan aurkitu dit Sarriaren sermoietan:

- (a) Hitz erroetan oso indartsu ageri da: 1 *izen* ‘izan’, 1 *chinguer*, 1 *quisqueldutia*, 1 *bulerretic*, 1 *iqueza*, 2 *guressoen*, 2 *uguezabac*, 3 *bedeinquetuac*, 3 *inder*, 3 *bitertecoz*, 7 *aitetu* ‘aipatu’, 19 *uquetu*, 20 *apliquedu* eta abar. Hitz horietako asko ez dira sarri ageri Sarriaren sermoietan, baina aipatzekoa da aldaera asimilaziodunen eta asimilaziobakoen arteko lehia ikusten dela kasu batzuetan. Esate baterako, *aitetu* besterik ez dut aurkitu, baina *uquetu* bakarra harrapatu dut hamar bat *ucatu*-ren aldean. Hainbat aldiz ageri diren hitzei erreparatuta, ematen du asimilaziobakoak gehiago direla; adibidez, *izen* ‘izan’ aurkitu dut hirurogeita zazpi aldiz, baina *izan* hirurehun eta laurogeita bitan.
- (b) Izen-inflexioan, artikularen ondotik kontsonanterik ez duten hitzetan ez da batera ohikoa beheko bokala asimilatzea. Bereizita ematen ditut jatorrizko bokal itxiek eragindako asimilazioak, eta erdiko bokalak igo ondotik gertatutakoak: 1 *mundua*, 1 *Ynfernua*, 1 *castigua*, 1 *tormentua*, 1 *andia*, 1 *erria*; 1 *fedia*, 1 *gosia*, 2 *gausia*, 2 *vidia*, 3 *querizia*.

i + a testuinguruan aurkitu dit aldaera asimilaziodunen bat: 20 *miseriye* eta 30 *memoriye* tartean kontsonante epentetikoa dutela, eta 15 *uzeine*, kontsonante sudurkariaren ondotik.

Artikulu ondoko kontsonantea artikuluari erantsitako deklinabide-marka batena izan daiteke, jakina, aurreko testuetan ikusi legez. Halakoetan ugariagoak dira asimilazioak, baina gutxiengoa dira. Hona hemen zenbait adibide, berriz ere jatorrizko bokal itxiek eta erdiko bokalak igo ondotik eragindakoak bereizita: 18

andiyeganic, 20 *andiegaz*, 35 *cirujeueri*; 1 *escu-escueriegaz*, 14 *gueijenien*, 24 *arrain-gausiegaz*, 27 *confesoriegana*, 36 *aurrien*...

Artikularik gabeko formetan ez da ohikoa asimilazioa deklinabide-atzizkian agertzea, nahiz eta adibiderik egon bada: 36 *pensamentuguez*; 3 *biten*, 6 *birriten*. Ez dut *-ge(i)tik* motibatiborik edo *-re* adlatiborik harrapatu.

- (c) Eratorpen-atzizkietara ere hedaturik ageri da asimilazioa, baina ez atzizki guztietara; zehazki, *-kuntza* (6 *erracunze*, 30 *azeracunze*...), *-tza* (29 *au vicitze laburrau*) eta *-kada* (1 *usiquedaca*, 11 *arriqueda*) atzizkietan ikusi dut, baina ez dut *-ke*, *-gerri* edo *-tesun* aldaerarik aurkitu. Halaber, *-ago* graduatzailea bere horretan gordetzen da Sarriaren sermoietan.
- (d) Aditzei eransten zaizkien morfemetan eta aditz jokatuetakoa osagaietan bestelako indarra du arauak, nahiz eta hainbat elementutan ez agertu. Alde batetik, asimilazioa ez da ohikoa aditzei eransten zaizkien atzizki batzuetan, hala nola *-(a)la* konpletiboan, *-a* zein *-ta* modaletan, erlatiboko menderagailuaren ondoko artikuluan eta helburua adierazteko subjuntiboari gehitzen zaion *-tzat* atzizkian, nahiz eta lehenengoaren adibide bakanak egon badauden (21 *euqui daguizule*, 21 *artu deguizule*). Bestelakoa da egoera 3. eta 1. pertsonen datibo-marketan (1 *subari emon deuzen virtute eta poderiyoa*, 1 *Job Santuac*, *pecatuari deuzen gorroto gustiaren*, 20 *iracut[z]ico deuzudena*; 1 *Esan eguidezu*, 22 *emon eguidezue*), erlatiboko menderagailuetan (1 *sufridu cituzen gachac*, 3 *gentiac deuzen devocinoen testimonio*), lehenaldiko markan (3 *nora gueitu euzen Jaungoic[oac]*, 6 *icusi nenduzen gustiz gorrotagarrisco gausa asco*, 3 *guero alcanzaduco even santidadiarene*), subjuntibokoan (19 *uquetu ez leguizen testimoniño egusquiya leguez arguiyac*, 18 *leguez euqui daizuzen*) eta *eduki ~ edugi*-ren *-ka-* osagaian (1 *oficiyoa dauquen batec*, 2 *inoen gausia orain dauquela batec oztu davelaco*, 2 *dauquedan oficiyoac*).

Bestalde, adizkietan analogiaz sortu bide dira pluralgilearen ondoko bokalaren asimilazioak (7 *garvitu ceitecela*; cfr. Urgell, 2001, LXXVIII).

- (e) Ondo ondoko hitzen artean, 1. graduko artikuluan ez da beste testu batzuetan (eta mende eta erdi lehenago VJesus-en) ageri zen *-i_ueu* bezalakorik, ezpada *ea > ia* gertatu ondoko 18 *au virtutiau*, 23 *au doiau* edo 38 *au charidadiau* bezalakoak. Halaber, *bat* edo *batzuk* adibide gutxitan bihurtzen dira *bet* edo *betzuk* (6 *guichi bet*, 18 *laurechu bet*; 14 *lagun bezuc*), eta *zenbat* eta (*h*)*ainbat* aldaerak ohikoagoak dira *zenbet* eta (*h*)*ainbet* baino, nahiz eta azken horiek ere egon badauden: 2 *cembet guichiyago*, 21 *cembeteri falta yaquien*, 2 *ainbet gueiyago*. *Izan*-en adizkietan eta *eta* juntagailuan ez dut aldaera asimilaziodunik aurkitu.

Besterik gertatzen da aditz nagusiaren eta laguntzailearen artean, hainbatetan zalantza sor baitaiteke: 19 *ichi deudien* edo 3 *icasi deiyen* bezalakoez ari naiz. **edutsi*-koei dagokienez, gogoan hartzekoa da *au > eu* diptongo-aldaketa ez dela arrotza, *Rui* araura jotzeko beharrik gabe; gainera, 2 *eroan deudialaco* bezalakoak ere badaude. Bigarren kasua dela eta, gogoratzekoa da *egin*-en adizkietan *-a/-e-* bereizketa (bipertsonal eta hirupertsonalak, hurrenez hurren), nahiz eta Sarriaren garaian eta hizkeran galduta bide zegoen bereizkuntza (begiratu Zuloaga, 2010, 419, non 2 *idigui daiguzan codiciyac eta interesac ichiten deuzcuzan veguiyac*, eta *gogoratu deigun beti* bezalakoak aurkezten baitira).

4.7.2. *DotrSerm*

Ulibarriri (2015, 147 eta hurrengoak) jarraikiz, *DotrSerm* lanean *Rui* araua ez da sistematikoa ager daitekeen testuinguru guztietan, nahiz eta oso indartsu agertu. Hain zuzen ere, *DotrSerm* eta *VJesus* dira araua bizien azaltzen duten XIX. mendea baino lehenagoko testuak. Aiara aldeko sermoitegiari dagokionez:

- (a) Hitz-erroetan arrunta da asimilazioa, hala ondare zaharreko hitzetan nola maillegu modernoagoetan: 1-2 *principelac*, 1-20 *baye*, 1-162 *arimeraco*, 13-50 *aite*, 15-35 *gause*, 23-85 *pisque*; 4-18 *vinegrea*, 26-100 *Murmuredoreac*, 28-58 *comulgueduric*, 28-95 *criyecture*, 29-102 *christiñeu*, 33-122 *examinedu*. Hitz-erroetako salbuespenez aritzean, hauek aipatzen ditu Ulibarririk berak (148), salbuespen gehienak mailegu gordinetakoak direla azpimarratuta: 44-16 *prodigalidadea*, 46-51 *abundanciyan*, 89-20 *incurablea*, 97-8 *naturalezeac*.
- (b) Artikulu definitua gehien-gehienetan ageri da asimilaturik, hala ondotik bestelako elementurik ez duenean nola kontsonante aurrean: 7-83 *pacientiye*, 7-100, *arpeguiye*, 10-15 *Santue*, 10-21 *Dibinue*, 10-42 *infiniue*, 11-47 *entendimintue*, 11-68 *menoscabue*, 12-60 *contue*, 25-58 *avariciye*, 27-88 *damue*, 27-112 *soberranue*; 4-98 *arriyec*, 6-57 *beguiyec*, 6-103 *luxuriyec*, 7-14 *angueruec*, 7-122 *escogiduec* (are goiko bokalak erdikoetatik eratorriak direnean: 7-61 *echiec*). Absolutibo pluralean eta inesibo singularrean metatzen dira salbuespen gehienak, Ulibarririk (147) ikusi bezala: 7-123 *graciac*, 45-158 *ynjuriac*, 1-63 *graciyan*, 4-95 *innocenciyan*. Ematen du kasu horietan lehenago zeuden bokal bikoitz edo luzeen tinbreak irauz izanak dakarrela araua ez betetzea:

A systematic exception to Low Vowel Assimilation is presented by items with a long low vowel [...] A set of systematic exceptions to the rule of Low Vowel Assimilation is constituted by instances where the possible target low vowel is long. Long or geminated /aa/ fails to undergo Low Vowel Assimilation both morpheme-internally, and in inflectional morphology. (Hualde, 1991, 44)

Absolutibo plurala eta inesibo singularra ez bestelako deklinabide-atzizkiak eranstean, artikuluak espero zitekeen asimilazioa pairatzen du oro har. Hona hemen soziatiboko marken sorta bat: 1-24 *essenciyeegas*, 1-31 *providenciyeegas*, 14-67 *musturrecas*, 15-6 *gorpusecas*. Halaber betetzen da araua artikulurik gabeko formetan: 32-17 *arguire*, 43-16 *Ynfernure*, 43-112 *modure*; 16-41 *sugues*, 16-42 *nigues*, 22-36 *guichigues*; 7-131 *niguenic*; 3-65 *gugueitic*, 22-94 *sugueitic* eta abar.

1. graduko artikuluan ere ohikoa da asimilazioa: 2-28 *au usen altueu*, 5-58 *au garau dibinueu*, 13-89 *assumptueu* eta abar.

- (c) Eratorpen-atzizki batzuek ia sistematikoki ageri dute asimilazioa, baina besteren batean ez dago kasu bakar bat ere: *-kada* (23-66 *paluquedac*), *-tza* (38-60 *visise*), *-ari* (18-1 *eguseri*) eta *-tasun* (43-2 *naguitasun[e]*) aipatzen ditu Ulibarririk (148) multzo batean eta bestean, eta kronologiari egotzen dio bitasun hori; dioenez, testuaren egi-leak ez zituen lehenengo multzokoak atzizkitzat jotzen, lexikalizaturik zeudelako. *-ago* graduatzaileari dagokionez, asimilazioa ageri da: 17-47 *gueyiego*, 27-104 *garbiyegoac*, 38-108 *chiquirregoa*...

- (d) Adizkietan, atzizkiak eta aditz jokatuetakoko morfemak bereizi behar dira (Ulibarri, 2015, 149). Lehenengoen artean *-tarren* eta *-itan* atzizkiek ez dute asimilaziorik, oinarrian dauden bilakabide fonologikoak direla eta (*-tearren* > *-tarren* eta *i* + *-etan* > *-itan*), baina bikoiztasuna dago *-tzagarik* atzizkian, birritan baitago asimilazioarekin hitz bakarrean (23-33 *sentisegaric*), eta behin asimilaziorik gabe (26-168 *entendisagaric*). Aditz nagusiei gehitutako artikuluetara zabaldu da berrikuntza: 2-12 *bada san eguine bere virtute dibinuigas*, 10-105 *Gause yaquine da*. Aditz jokatuerei dagokienez, asimilazioak indar handia du eta zenbait bereziketa morfologiko neutralizatzen ditu. *Rui* araua ageri da datiboko pertsona-marketan (29-49/50 *Esango deustesu*, 33-121 *noc aborrecidu deusen deveras vere peccatuc*), lehenaldiko *-(a)n* markan (37-66 *urten guenduin mundure*, 45-81 *ofendidu nenduin*)²⁶, erlatibokoan (45-110 *eiten ditusen dañuic*, 45-110 *onec dire esan esin leiseen qüaine*)²⁷, *-(a)la* menderagailuan, izan agintera-subjuntibokoa (46-130/131 *yan daguisela capoeac*), izan kausazkoa (45-138 *eguin satuselaco orlangoa*) eta *eduki* ~ *edugi*-ren *-ka-* elementuan (43-135 *dauquesu*, 46-127 *badauque*).
- (e) Ondo ondoko hitzen artean ere betetzen da *Rui* araua. Alde batetik, aditzetan ageri da: 12-106 *Yarri sera*, 45-133 *esin eguin deudela*²⁸, 2-60 *ni nes*, 16-43 *visi nes*, 19-70 *Au de*, 26-34 *aguiri de*, 33-6 *Visi de*, 16-142 *asi sen*, 27-38 *eguin sen*. Beste alde batetik, *bat* & *batzuk* zenbatzaileetan dago: 27-127 *andi bet*, 28-16 *dibinu bet*; 11-29 *mi besuc*, 26-133 *santu besuc*. Arauak gorabehera handiagoak ditu *eta* juntagailuan: «*ta*-ren lau adibide baino ez ditugu eta horietako batean bakarrik jasotzen da (*usu te costumbre*); bestalde, behin ere ez dugu ***de*-rik, *da* juntagailuaren 35 bat adibide baditugun arren» (Ulibarri, 2015, 150).

5. ERDIALDERAGOKO LEKUKOTASUNEZ, LABUR

Behin baino gehiagotan aipatu dudanez, mendebal zabalaren barruan tradizioz *bizkaiera* eta *arabera* deitu izan diren euskalkietako testuak hartu ditut erkagai. Erdialderagoko lekukotasunek (Beterrikoak, Tolosaldeakoak, Nafarroakoak eta Lapurdiren eremu mugakideetakoak, adibidez) arakatze-lan sistematikoa eskatzen dute, eta hemen zenbait ohar labur besterik ez ditut emango, zehaztasunak eta ziurtasunak azterlan zehatzagoetatik etorriko direla jakinda.

Lehen begi-kolpean ez dirudi erdialdean araua mendebalean bezain zaharra denik, eta berandu (1750az osteko lekukotasunak) agertzen dira arauaren adibideak zenbait testuingurutan. Urola aldeko testuen artean, esate baterako, *Grand tour*

26 Orozko aldeko euskarak asimilazioan pausu bat harago emana zuen ordurako: *-ia* > *-ie* > *-ii* > *-i* (*buruin* ‘buruan’); begiratu Ulibarri (2008, 199).

27 «Mendebalean espero den erlatiboen *-an* atzizkia (*dan*, *dagoan*...), dena dela, *-en* formapean dugu RUIK azaltzen ez dituen testuinguruetan ere (*dagoeena*, *doasenen*, *dagoen*...)» dio Ulibarri (2015, 149), eta analogiari egozten dio (begiratu orrialde bereko 128. oin-oharra).

28 [*-tu da-*] testuingurutik kanpo ere badaude forma asimilaziodunak (22-75 *lagun eiten deudenac*), aldaketa adizki horietan egonkortu zelako erakusgarri.

obran (Aginagalde, 2007) eta Azpeitiko udal-aginduan (Madariaga, Aspiazu & Elortza, 2009) hizkera herrikoiarekin lotutako zenbait arau fonologiko (erdiko bokalen igotzeak, epentesi kontsonantikoak, etab.) ageri dira, baina beheko bokalaren asimilazioak ez du indar handirik: 1772ko antzerki-lanean oso bakanak dira berrikuntza horri egotz dakizkiokeen aldaerak (3r *eztituren* ‘ez ditudan’, 5v *gauzeric*, 6v *ordue*), eta udal-aginduan ez dut adibiderik harrapatu.

Berastegiko 1763ko errezetan (Satrustegi, 1987, 128) araua ez da sistematikoa, aldaera ugari eusten baitiote beheko bokalari asimilatzeke, baina zenbait testuingurutan aurki daiteke berrikuntza: 1 *Azariec*, 2 *modue*, 3 *Huquendue*, 4 *berrie*; 9 *moduerequin*, 12 *orduen*; 32 *geiego*; 15 *botiqueco*, 56 *birique*. Adizkietan ez da beti aise erabakitzea zer fenomeno datzan testuan ageri diren formen azpian: pentsa liteke beste leku batzuetan bezala Berastegiko 31 *dituen*, 38-39 *sorzen dituenac*, 45 *duen*, 59 *eguiten duen* edo 67 *diren* formetan *Rui* araua dagoela (azken hori ziurragoa izan daiteke, 43 *bear dire* ere badagoelako), baina adibideok kontuz erabiltzekoak dira, *Rui* arauaren zordun ez ezik, *-an* & *-en* eta *-ala* & *-ela* atzizkien aldaeren hedaduraren eta/edo lehia- ren ondorio ere izan daitezkeelako.

Ziurgabetasun-arazo hori ez dagokio Berastegiko testuari bakarrik, ezpada gerora *Rui* araua lekukotu den eremuetako (funtsean, Azpeitia eta Azkoitia ingurua, Goierri eta Tolosaldeako zenbait herri) hainbat testuri, XVIII. mendekoak zein lehenagokoak izan; *cfr.* Azkoitiko *Sumario breve*-ko (1614; Urkizu, 2009) 1 *escojizen dituela* eta 22 *egiten dituen*, baina 20 *edificazen dituala* eta *Rui*-ri egotzi ezin zaizkion 1 *diratela*, 14 *escusa ditezen* edo 17 *erreguzen digoela*. Azpeitia/Azkoitia inguru horretan bertan, *Grand tour*-eko 9r *abiyatu gaitezen* adizkiaren forma ezin zaio bokal itxiek eragindako asimilazioari egotzi, eta beste horrenbeste gertatzen da Azkoitiko 1786ko udal-aginduan, non 10 & 42 *dirala* agertzen den, esate baterako, baina *ditezela* sistematikoa den. Antzeko adibideak daude, orobat, Deba ibarreko testu zahar batzuetan; *cfr.* Arrasateko erreketako kantuetako *parte dabela* ‘parte duela’.

Otxoa Arinen (1713) pasarte honetan ere bi aldaera nahasten dira: 133 *Erraçago oroitceco bat bere vici gucian eguin dituan pecatuaz, asico dà pensatcen çazpi urte cituanetic amavi urte cituaneraño, eta amabi urte aetatican oguei urte cituaneraño, eta oguei urte aetatican oguei ta amar urte cituaneraño, eta oguei urte aetatican oguei ta amar urte citueneraño*. Zegamako dotrinan (Ondarra, 1984) 8v *daucanari* eta 35r *daucala* agertzen dira, baina 13r *fede vra dauquen guizona* eta 17r *Christaubac dauquegun fedeaub* ere badaude, besteak beste.

Ez naiz Gipuzkoako testuetako gorabehera horiekin konturatzen lehena, Lakarrak ere ikusi baitzituen Larramendiren Azkoitiko sermoia aztergai zuela:

Aditz erroa eta atzizkia lotzen dituen bokalea gehienbat a da: *etzeuala* 1, *ceuala* 1, *dagoala* 1, *cegoan* 1, *cituan* 2, *cenduan* 5, etab.; alabaina badira e dutenak ere: (hark) *guenduela* 1, *deuen* 5, *cituenta* 7, *ceuen* 7, *cenduen* 10, *cinduena* 13, *zaituena* 13, *dirudien* 15. Ezin baieztatu dezaket, daitekeena den arren, honen arrazoi bakarra sermoiarene egilearentzat, ekialderagokoa izaki, ezinezkoa zela gogoan bide zeukan paradigma (*zuen/zuten*) ahaztea

entzuleen (sing. -a-/plur.-e-) sistimara makurtuaz: gaurko Azpeitia eta Azkoitia aldeko a → e {i/u} (C)_ erregelak eta O[txoa]A[rin]en (hark) *debela* 68, 134, 164, *deben* 164, eta besteren batek ez digute azalpen hori nahi-eta nahiezko egiten. (Lakarra, 1985b, 253)

Eremu batzuetan, eta bereziki Bizkaitik eskuin egin ahala, *Rui* arauak ez ezik, *-an* & *-en* eta *-ala* & *-ela* aldaeren hedadurak eta egileen hautuek (izan beste eremu batzuetako hizkeraren eraginpean jardutea, izan tokiko hizkera erabili arren arau hori baztertzea) ere eragin zitzaketen gorabehera eta polimorfismo horiek²⁹. Aintzat hartzekoa da aldaera horiek adizkiei eranstean zaizkien morfemetan daudela, ez bestelako testuinguruetan (hitz-erroa, artikulua mugatua, bestelako deklinabide-markak eta eratorpen-atzizkiak...); beraz, ez dirudi zuzenean behintzat *Rui* arauari egoztekoak direnik.

Ez dut arauaren lekukotasunik aurkitu Gipuzkoako kostaldeko eta Beterriko testuetan, baina Gipuzkoako edo erdialdeko euskara zaharraren eta modernoaren azterketa zehatz eta sistematikoak emango du datu eta argi gehiagorik gai honetaz.

Nafarroari dagokionez, Satrustegik (1987, 50) XVII. mendearen bigarren erdikotzat jotako Urritzolako olerkian badaude hizpide dudak asimilazioaren adibideak: 4 *Marravilles*, 5 *Jaune*, 10 *ostie*, 12 *azpien*... Aitzitik, Reguerok (2015, 596, 10. oin-oharra) bestelako ikuspegia ekarri du berriki: testua XVIII. mendearen amaierakotzat jo du. Bide batez, beheko bokalaren asimilazioari dagokionez, 1750. urtearen inguruan eten garbia dakusa Reguerok (*Idem*):

Besteak beste, goi-nafarrerazko hizkera batzuetan ohikoa den *u_a* > *u_e* eta *i_a* > *i_e* bilakabideak ez dira gertatu 1750 aurreko testuetan eta hau lagungarri izan liteke urte jakinik gabeko testuak datatzeko; ondoko urteetan, ordea, maiz agertzen da eta aski modu sistematikoan.

Satrustegik *Euskal Testu Zaharrak I* bilduman emandako 1750az geroztiko zenbait testutan ez ezik (Ororbia, 1758; Etxarri, 1762; Intza, 1772 eta 1801; Luzuriaga langarikarrena, XVIII; Goldaraz, 1833; Gerendain, 1888), Caminok (2003) hego-nafarrera aztergai zuenean emandako laginetako askotan ere aurki daiteke berrikuntza, hala nola Muzkiko predikuetan (1787), Utergako kristau ikasbidean (XVIII), Ibero munarriztarren testuan (1766), Goñerriko predikuetan (XVIII-XIX), Goñi herriko ebanjelioetan (XVIII-XIX), Iberoko gurutze-bidean (1807-1831) eta Erroko predikuan (XIX).

Esan bezala, Euskal Herriko erdialde zabalean handia da langaia oraindik.

29 Egia esatera, Bizkaiko testu zahar batzuetan ere ageri dira, betiere aipatutako inguruneetan eta aipatutako elementuei loturik: *cfr.* Mikoletaren *eguna den ecussu* (ez da baztertzekoa Mikoletarena ez beste esku batek egin izana ezagutzen dugun eskuizkribuaren kopia) edo Kapanagaren *badaqui iuramentu eguiten dauela*. Hala ere, azterketa berezia eta sakonagoa behar dute, eta ez litzateke erabat baztertu behar kasu batzuetan pluraletako formekiko zein kontsonante ondoko bokal epentetikoarekiko jokamolde analogikoak tartean egotea.

6. BEGIRADA BAT XIX. MENDEARI

Lan honetan aztertzen diren garaietatik kanpo geratzen da XIX. mendea, baina batzuetan ia ezinbestekoa da gizaldi horretako gertakizunak aipatzea hala lehenagoko testuetan ageri diren ezaugarri eta aldaeren historiaren irudi osoagoa erdiesteko nola arkaismoen iraupena eta berrikuntzen berritasuna ardatz kronologikoan kokatzeko.

Gaiak beste lan luze baterako mamia du eta ez naiz hemen garai horretan guztiz sartuko, baina zenbait kultura-gizonen jokamoldeak eta ekarpenak gogorazi nahi ditut arakatutako testu zaharragoen inguruko ondorioak eman aurretik.

6.1. Idazle ikasiak: Añibarroren eta Mogelen jokamoldeaz

Ezagun da XIX. mendearen hasieran idatzi edo/eta argitaratu zirela gerora «literatur bizkaiera» deitu izan dena gorpuzten duten obra nagusiak, non tokiko (eta, zehazki, Markina aldeko) hizkera (hiper)erabiltzearen aldeko ikuspegiak talka egin baitzuen euskara-eredu osoago eta orokorrago bat erabiltzearen aldeko iritziarekin: Juan Antonio Mogelek eraman zuen gradu gorenera lehenengo eredu, eta Pedro Antonio Añibarrok bigarrena. Halaber, jakina da bien arteko eztabaidak gertatu zirela, euren obretan azaltzen baitira: «Ac [Añibarrok] dino *maitea, neurea, zoroa, gozoa, burua, cristinaua...* nic [Mogelek] barriz Marquina inguruan leguez *maitia, neuria, gozua, zorua, buruba, cristinauba*» (Mogel, 1803, 5) zioen Mogelek, eta bestelako aipagai batzuk oraingoz bazter utzita, nabarmendu egin nahi dut eibartarrak aipatutako fonetismoen artean ez dagoela *Rui* araurik. Halaber, ez da arau horren aipamenik edo adibiderik Añibarrok *Gramatica bascongada* lanaren hitzaurrean emandako azalpenetan (Añibarro, 1967, 13-14).

Mogelen azalpenetatik ondoriozta daiteke 1800 inguruko Markina aldeko euskararen ez zegoela beheko bokalaren asimilaziorik. Añibarroren euskarari dagokionez, Urgellen (1985, 2001) lanek erakutsi dute *Rui* araua bazegoela Arratia inguruko euskararen XIX. mendearen hasieran: aretzarrak bazuen ezaugarriaren berri eta, are gehiago, erabiltzetik ez erabiltzera igaro zen. Hona hemen *Escu-liburu*-ko lehenengo eta bigarren edizioak (1802-1821) alderatu ondoren gasteiztarrak ondorioztatu zituenak:

Euskalki ezberdinetako zenbait hizkeratan ematen den lege honen lekuko da *A*: 46 *dauquedezan*, 126 *dauquenen*, 174 *dauquezuz*, 188 *urquemendira*, 188 *nequeturic*, 12-21(2)-179 *arime*, 192 *Veronique*, 193 *arimeco*, 19 *bier*, 19 *citelac*, 34-41 *citel*, 21 *eztaucuet*; *Bn* aldiz *euskera* (1-4-8, baina 8(2) *euscaldun*) eta *citelac* (46-92, baina 205-217 *cital*) solteen alboan 196 *Beronica*, 197 *Beronicac*, 22 *biar*, 25-43 *eztaucat*, 194 *necatunic*, 130 *daucadala*, 120 *daucadaz*, 52 *daucadazan*, 184 *daucacuz* ditugu. Horrela bere Aretzako hizkeraren ezaugarri hau utzirik eredu zabalenera lotzen zaio. (Urgell, 1985, 99)

Gueroco guero-ren itzulpenean ere aldeak atzeman zituen Urgellek (2001) atal batzuetatik beste batzuetara: «*arimeco*-ren adibideak C eta batez ere D ataletan agertzen dira, baita *arimaco*-ren alde-aldean agertu ere, aldaerak txandakatzea estilo-lana bailitzan» (LXXVII), «badirudi aditzaren arloan erne ibili zela Añibarro,

C ataletik aurrera, itxidurak eta haren ondorenek eraginik izan ez zezaten, aditza aztertu ondoren ziurrenik neutraltzeek argitasuna edo ulergarritasuna kalte zezakete-la gogoan izanik» (LXXIX).

Aurreko hamarkada eta testu batzuetan azaltzen diren zalantza eta erabaki kontzientziak agerikoagoak dira Añibarroren lanetan, alde batetik aretazarraren lanei eurei dagozkien arrazoiengatik (lekukotasun luzetzat jo daitezke, eta, gainera, bat baino gehiago dira, zenbait garaitakoak, eta idazkeran progresioa ikusteko aukera ematen dute); beste alde batetik, garaia berari (Bizkaiko euskararen eredu literarioen sorrera eta finkatzea) dagozkien arrazoiengatik. Azken horri egotzi zizkion Urgellek, hain zuzen ere, *Geroco guero*-n ageri diren zenbait hiperzuzenketa (*cenduca*, *leuca* eta abar): «bailiteke zalantza handiko garai honetako erakusgarri ez eze, ezaugarri ere izatea» (2001, LXXIX).

Mogeli dagokionez, ematen du *Rui* araua gaitzesten zuela, ez baitzuen bere testuetan islatu eta, are gehiago, baztergarritzat jo zuelako:

Lo que se debe pedir á todo vizcaino, es la claridad en el corte, la pureza en las voces, instruyéndose de los mismo rústicos, atendiendo sus locuciones incorruptas, y el que se quiten los abusos introducidos, como son el decir *egunien egunien*, *astien astien*, *zarien* y otras semejantes trastornando la *a* en *e* contra el gusto general y la regla. (Mogel, 1881, 20)

Aipatzen duen «pureza de las voces» horri jarraituta, ematen du beheko bokalaren asimilazioa korrupzio linguistikotzat zuela, eta ezaugarriaren ustezko hedadurak ez bide zuen askorik laguntzen: ematen du oso berandu sartu zela Markina aldeko hizkeran, XIX. mendearen azken hamarkadetan, Zabalak ez baitzuen aipatu Markina aldeko fenomenoaren artean (§ 6.3) eta Bonaparterentzat prestatutako materialetan (§ 6.4) ere ez baita ageri: Rollo (1925) monografikoak lekukotzen du lehenengoz *Rui* araua Markinan, Hualdek (2000, 16) aipatu legez³⁰.

Kronologia bertsua du *Rui* arauak Bermeon (*cfr.* § 6.4) eta Aramaion. Azken hori dela eta, gaur egun indar bizia du beheko bokalaren asimilazioak (Ormaetxea 2006, 13-14), baina Aramaion *eskua*, *burua*, *angerua*, *liburua*, *semia*, *basua* eta *otsua* esaten zirela ziotson Uriartek Bonaparteri 1862an (Ruiz de Larrinaga, 1957, 439).

30 Lan honen irismenetik eta aztergaitik kanpo geratzen da Azkuek gidatutako *Erizkizundi irukoitza* (Echaide, 1984), baina horko bi mapa begiratu ditut eta ematen du XX. mendearen hasieran bazirela asimilaziorik gabeko aldaerak zerabiltzaten hiztunak. Zortzigarren mapak (*foruak* hitzaren aldaerak) asimilazioa dakar bai Bermeo aldean, bai Markinan; beraz, ingurune horretan behintzat izan bazen. Aitzitik, bederatzigarren mapak (*garrafoia* hitzaren aldaerak) bestelako irudia dakar: asimilaziorik gabeko aldaerak besterik ez daude Bermeon eta Mundakako itsasadarraren inguruan (baita, harrigarriro, Gernikan ere), eta Bizkaiko ipar-ekialde gehiengan (Eako *garrapoie* aldaera da salbuespena).

6.2. Gramatikariak: Zabalaren sailkapenaz

Juan Mateo Zabalak (1848) Bizkaiko hizkerak eufonia bokalikoan arabera lautan be-reizi zituenean (Markinako, Arratiako, Erdikoa eta Orozkokoa), ez zuen *Rui* araua aipatu Markina aldeko euskarari buruz hitz egitean, baina bai, zuzenean edo zeharka, garaitiko hizkerez aritzean. Zehazki, Arratiako euskararen bereizgarrien artean aipatu zuen beheko bokalaren asimilazioa:

La segunda clase de eufonias es la arratiana. Los de esta merindad pronuncian al natural las cuatro vocales dichas; pero mudan en e la a monosilaba ó final de dición siempre que la vocal precedente sea *i* ó *u* v.g. Lo que se dice en pronunciación natural «*dira, nintzan, deusat, deuat*» se dice en arratiana «*dire, nintzen, deuset, deuet*». Lo que en natural «*eguin dau, eldu da, etorri naz*» es en arratiana «*eguin deu, eldu dek, etorri nez*». Y mudada una vez la mencionada *a* en *e*, se conserva así, aunque deje de ser final ó monosilaba por añadirsele otras sílabas v.g. «*nintzelaco, deusedaz, deuegu, eguin deuean, eldu dena*». (Zabala, 1848, 55)

Erdialdeko hizkeran ere indarrean zegoen asimilazio-araua: «Por tercera clase de eufonia cuento las del centro é interior de Vizcaya, que consisten en cambiar la *e* y la *i* como los marquineses, y la *a* como los arratianos. v.g. natural “*geunkean, daguian*”: central “*gueunkiēn, daguiyēn*”» (55).

Orozko aldeko euskarari buruz aritzean, Zabalak ez zuen hain zehatz jokatu hizpide dudan arauari dagokionez: «Ultimamente los de Orozco y pueblos limítrofes usan de las mismas eufonias que los del centro» (55) azaldu zuen, baina beste bereizgarri batzuk nabarmendu zituen zehatzago.

Zabalarenak irakurrita, ematen du Bizkaiko eremu gehienetan zabaldua zegoela asimilazioa, Markina aldean izan ezik. Durangoko eta Bizkaiko ipar-mendebaleko euskara ez zituen beren-beregi aipatu, baina pentsa liteke lehenengoak erdialdekoarekin egiten zuela bat (*cfr.* Bonaparte, 1863), eta bigarrenak Arratiakoarekin³¹.

6.3. Dialektologia-saioak: Bonaparteren ondareko materialez

Bonaparte ondareko eta, zehazki, Bonaparteren aginduz tokian tokiko hizkera imitatuz bildutako material andanaren fidagarritasun-arazoak arazo, interesgarri iritzi diot XIX. mendearen azken hamarkadetan prestaturiko dotrinak begiratzeari.

Pagola et al. (1992, 985 eta hurrengoak) azterketan esaten denari jarraikiz, Bizkai mendebaleko dotrina gehienek islatzen dute beheko bokalaren asimilazioa, nahiz eta hizkera batzuk beste batzuk baino berritzaileago ageri diren. Zehazki, *-a + a* bilkuratik

31 Gogoratu zer ziotson Uriartek Bonaparteri gutun batean: «Luego enviaré los tres Catecismos: el literario de Marquina, el de Plencia y el de Arrigorriaga. El distinguir al de Plencia del de Arratia me va costando mucho» (*apud* Ruiz de Larrinaga, 1958, 421).

sorturiko disimilazioak *-ea* izaten jarraitzen zuen (eta du) Arratian, *-ia* bihurtua zen Bermeon eta Orozkon (eta, Bizkaitik kanpo, Laudion), eta *-ie* Gernikan eta Arrigorriagan. Antzekoa zen egoera *-e + a* bilkuran: Arratiako eta Plentziako³² hizkerak ageri dira gordetzailen *-ea* mantenduta, eta Gernikakoa eta Arrigorriagakoa berritzaileen, erdiko bokala igota eta *Rui* araua aplikatuta *-ie* aldaerarekin; tartean daude Bermeoko eta Laudioko *-ia*-k. Bokal-bilkura *-i + a* denean, batasun handiagoa dago Bizkai mendebaleko testuen artean: hizkera batzuetan kontsonante epentetikoa ageri da, baina *Rui* araua dago eremu osoan, Bermeon izan ezik (*-ija* du hango dotrinak), hala morfema-mugan nola hitzen enborrean. *-u + a* bilkuraren emaitza aurrekoaren antzekoa da: hizkera batzuetan *-ubV^(a, e, o)* epentesia ageri da, baina Bizkai mendebaleko hizkera guztietan ageri da *-ua > -ue* ixtea³³, Bermeoko euskararen izan ezik (*-ua* dakar hango dotrinak).

Bizkaiko ipar-ekialdean indar gutxiago zuen arauak: ez da ageri Markinako dotrinean, baina Lekeitiokoan nagusi da *-u + a* biltzen direnean. Emaitza hori erabat harrigarria egiten zait, aintzat harturik Bonapartek berak ez zuela *Rui* araua inguru hartako euskararekin lotu (1862, 40 eta ca. 1868, *apud* Elordui, 1995, 442-443) eta Lekeitio dela gaur egun ere (Gaminde, 2007, 25) *Rui* araua aplikatzen ez duen Bizkaiko herri bakanetako bat. Honako aldaera hauek aipatzen dituzte dotrinaren edizio gileek: *discipulue, creitue; mundue & mundua; exemplua, ceruan*.

Azpi-ataltxo honetan eta aurreko bietan esandakoak esanda, argi dago XIX. mendeak monografiko sakonagoa eta luzeagoa eskatzen duela ezaugarri honen inguruan; ahal dela, testuz testukoa. Lan horretarako lagungarri izan daitezkeen zenbait zertzelada ekarri ditut hona, euren laburtasunean arauaren kronologiaz zenbait ondorio ateratzeko eta aurrerantzean horien inguruan lan egiteko aukera ematen dutelakoan.

7. ONDORIOAK

Aurreko orrialdeetan bildutako datu eta proposamenek badute halako behin-behinekotasuna; izan ere, iragana aztertzeko iturri berriak agertzeak, Euskal Herriko erdialdeko materialen ezagutza hobek eta arau fonologiko honen eta beste batzuen arteko interakzioaren inguruko ezagutza sakonagoak hainbat iritzi osa eta alda ditzakete. Nolanahi ere den, uste dut mendebaleko (eta, nagusiki, Bizkaiko) testuetan oinarritutako azterlan honek bidea eman duela (a) alde aurretik sakabanatuta zeuden zenbait ideia narrazio koherente bati jarraikiz antolatzeko, (b) ikerketara datu berriak gehitzeko eta (c) gerora ere beste eremu eta ezaugarri batzuekin ustia daitezkeen ikerketa-lerroak irekitzeko.

32 Plentziako bigarren dotrinak *-e + a > -ia* du, baina inguru hartako dotrinak ez ditut erabat fidagarritzat, besteak beste inguru hartan XIX. mendea baino lehen zein ondoren ez han baina beste eskualde eta ibar batzuetan lekukotzen diren ezaugarriak ageri baitira; besteak beste, era honetako erdiko bokalen igotzeak.

33 *-ue* eta *-ua* dakartzate, egiazki, Orozkoko eta Laudioko dotrinek.

Lehenbiziko atalean aipatutako dialektologia dinamikoari helduta, hainbat lekutako testurik ezak dakartzan hutsuneak hutsune, orain ziurtasun handiagoz hitz egin daiteke beheko bokalaren asimilazioaren historiaz.

Kronologiari dagokionez, lan honetan erabilitako corpusak ez du ikuspegi-aldaketarik ekarri: VJesus da, dakidala, araua lekukotzen duen testu zaharrena. Ezaugarriak egun duen hedadura ikustea nahikoa da baieztatzeko XVII. mendeaz geroztik hedatu besterik ez dela egin, baina argi dago hedatze hori mailakatua izan dela: *Rui* arauak ez du VJesus-en besteko indarrik oso berandura arte, eta aintzat hartzekoa da Bizkaiko ipar-sortaldean, itxuraz, XIX. mendearen azken hamarkadetan hedatu zela. Berrikuntzak XVII. mendean (VJesus eta Bulda) zuen indarraren erakusgarri da hala hainbat hitz-errotan egonkortuta agertzea nola bereizketa morfologikoren batean neutralizazioa eragitea: 1. eta 3. pertsonen dagozkien datibo-markak ditut gogoan, araua aplikatuta *-de-* eta *-e-* bihurtzen baitira singularreko *-da-* eta *-a-*, singularra eta plurala bereiztezin eginik (*deutsala* ‘diola’ & *deutsela* ‘diela’ > *deutsela* ‘diola’ & ‘diela’, adibidez).

Beheko bokalaren asimilazioaren hedadurari dagokionez, prozesuaren emaitza ikusten da gaur egun: gutxi gorabehera XIX. mendearen amaieratik dator egungo mapetan eta datu-zerrendetan jasotako egoera; besterik da hedatze-prozesua zehaztasunez azaldu ahal izatea. Gehienez ere, ustez zer ez den gertatu esan daiteke, eta zenbait joera identifika daitezke.

Euskal Herri osoari begira, hemen hizpide dudan berrikuntza Hego Euskal Herrian besterik ez da lekukotu; hots, ez dago Lapurdiko, Nafarroa Behereko eta Zuberoako testuetan. Bestalde, Hego Euskal Herri horretan fragmentariorotasuna da nagusi: ezaugarria ez da hizkera guztietara hedatu, eta hedatu denean ez da indar eta kronologia berarekin hedatu. Hain zuzen ere, aldagai kronologikoa aintzat hartzea baitezpadakoa da difusioaz hitz egitean: arestian ekarritako mapen argitan, inork pentsa lezake ezaugarria Arabatik zabaldu zela, horrek erraz(ago) azalduko bailuke ezaugarria Bizkaian, Gipuzkoan eta Nafarroan agertzea. Aitzitik, berrikuntzaren lekukotasun zaharrenak Nafarroan 1750az geroztikoak direlarik, ez dirudi hipotesi sinesgarriena denik, ordu-rako oso ahulduta baitzegoen Arabako euskara³⁴.

Aipatutako zalantzak zalantza, lehen begi-kolpean ez du ematen hiriek berebiziko lekua izan dutenik ezaugarriaren zabalkundean, hala lau probintzietako hiriburu-etako lekukotasunetan nola Bizkaiko eskualde-buru-etan agertu denean oso berandu agertu

34 Ohargile anonimoetako batek gogorarazi dizkit Landazuri (1973-1979) historialari arabarraren azalpenak, zeinen arabera Arabako Lautadan ohikoa baitzen euskara aurreko belaunaldiko hiztunen ahotan. Egia da horrek zertxobait leuntzen duela Arabako euskararen egoeraz eta Arabako euskarak XVIII. mendean beste lurralde batzuetan eragiteko izan zezakeen indarrak dudak ikuspegi ezkorra; baina, lan honetako ikergaira etorrita, datu linguistikoez ez dute baikor jokatzeko gehiegi laguntzen; aintzat hartzekoa da García Albeniz araiarraren erlijio-testuan eta Gamizen olerkietan ez dela beheko bokalaren asimilaziorik ageri, eta beste horrenbeste gertatzen dela Arabarekin muga egiten duten eta aurreko mendeetan ustez Arabako euskararen eragina hartu zuten Gipuzkoako hegoaldeko hainbat eremutan. Horien jakitun izanik, zail ikusten dut 1750az geroztik ezaugarria Arabatik Nafarroara zabaldu izana, baina egia da, izan, Euskal Herriko erdialdeko lekukotasunak sistematikoki aztertzeak bestelako argirik ekar dezakeela eztabaidara.

delako, oro har. Ezaugarria ez hiriekin baina landa-giroarekin lotzen duten datuak ageri dira bai aurreko mendeetako testuetan, bai egungo hizkera batzuetan: esate baterako, Deba ibarrean inon erabiltzekotan, herri gutxi batzuetako baserri-auzoetan erabiltzen da *Rui* araua, ez kalean (Zuazo, 2006a, 57).

Horiek ikusita eta nahiz eta Euskal Herriko erdialdeko hainbat hizkeratara ez iritsi, ematen du euskaraz aldaketa arrunta izan dela $a \rightarrow e / \{i/u\}$ (C)₋, eta horrek, ezaugarriak han-hemen ageri duen fragmentariorotasunarekin batera, egungo egoera hainbat lekutan eta hainbat garaitan gertatutako berrikuntza beregainen ondorio dela pentsatzera narاما; hots, uste dut iraganean are fragmentarioagoa zela ezaugarriaren hedadura, eta denbora igaro ahala hiztunen arteko harremanek zenbait lekutan ezaugarriaren hedadura zabaldu eta tinkotu dutela.

Mendebaleko datuak direla eta, aurreko mendeetako lekukotasunak koherente dira, oro har, gerora ezagutu den egoerarekin.

Arabako testuetan ez da ohikoa eta, lekukotzen denean, berandu eta Bizkaiarekin muga egiten duten lurraldeetako testuetan lekukotzen da (DotrSerm), nahiz eta ez den beti hala gertatzen (begiratu Uriartek itzulitako *Bula ineffabilis*-a –Knörr, 1985–, Lau-dioko 1828ko eta 1858ko dotrinak, eta *Ruth-en liburua*).

Berrikuntza Bizkai mendebaleko testuetan ageri da beste inon baino indartsuago (VJesus, Orozko1739 eta Zollo1770, eta DotrSerm Aiara mugakidean), eta Deba ibarreko testuetan ez da ageri, SermDom delako sermoian izan ezik.

Ez dut argi zeren ondorioz agertzen diren berrikuntzaren ale gutxi batzuk testu horretan: alde batetik, pentsa liteke, gaur egun bezala (Zuazo, 2006a, 57), berrikuntza ezaguna zela bazter-azoren batean eta idazleak hangoa baliatu zuela; beste alde batetik, testu horren aurkezpenean labur aipatutako fidagarritasun-arazoak datozkit burura, egia esatera $a \rightarrow e / \{i/u\}$ (C)₋ berrikuntza ez baita ohikoa Deba ibarreko XIX. mendea baino lehenagoko testuetan (Zuazo, 2006b, 1027). Aintzat hartu behar da Antzuolan ezagutzen diren beste bi dotrinek (Amileta, 1678; *Eusquerazco doctrinia Anzuelaco verba-moduan*, 1825) ere ez dakartela beheko bokalaren asimilaziorik.

Bulda dela eta, beheko bokalaren asimilazioa gogoan hartu beharreko ezaugarria da testuaren jatorria bilatzean; izan ere, berrikuntza indartsu agertzen da, eta horrek Deba ibarreko testuetatik aldendu eta mendebalerago kokatu behar dela iradokitzen du.

Arestian aipatu dudanez, lausotasunak lausotasun, begirada orokortuta ikus daitezke ezaugarriaren hedatze-prozesuaren zenbait joera. Testu berrien agerrerak ikuspegi-aldaketak ekar ditzake, baina behin-behinean ematen du Bizkaiko hegoaldean egon dela inon baino indartsuago ezaugarria, lekukotasun batzuetatik bestetuetara dauden aldeak alde (gogoratzekoa da berrikuntzak ez duela, hainbat arrazoi tarteko, indar bera VJesus, Orozko1739 eta Zollo1770 testuetan, nahiz eta eremu bertsukoak diren edo izan daitezkeen). XIX. mendean, Bizkai sartaldeko hizkera gehienak eta Gernika aldekoa ageri dira berritzaileen ezaugarri honetan, baina Bonaparte ondareko materialen

arabera, berrikuntza iritsi gabea zen bai Bermeora, bai Markinara 1860ko hamarkadan: XX. mendearen hasierako ikerlanek lekukotzen dute araua lehenengoz inguru horietan.

Beheko bokalaren asimilazioak ikuspegi historikoan txertatu beharreko beste alderdi bat ere azalerazi du: ezaugarriaren prestigioari lotutako aldagai soziolinguistikoarena. Bulda eta Zollo1770 testuetako hiperzuzenketa-kasuak, ondorio erabat ziurrik ateratzeko gutxi izanagatik, ezaugarriak historikoki izan duen prestigio faltarekin lotzen ditut nik neuk: ez bide da kasualitatea Zollo1770 testuan aditzaren morfologian agertzea asimilazio-kasu gehienak, egilearentzat zailago izan behar baitzuen adizkietako morfema eta elementuen jatorrizko formak identifikatzea.

Ezaugarriaren «prestigio falta historikoa»-ren ikuspegiaren alde egiten dute, halaber, Amorotoko 1754ko armarritik 1784kora egiten den aldaketak (1754 *bierra* > 1784 *biarra*) eta Mogelek XIX. mendearen hasieran idatzitako gaitzespen-hitzek.

Ezaugarriaren ustezko prestigio falta horrek arazoak besterik ez dakartza hizkuntzaren iragana aztertu nahi denean. Uste dut galdera zilegiak direla zehaztasunetik orokortasunera egiten ditudan hauek:

- VJesus-en (*ca.* 1640) indar bizia izanik, zergatik ez da araua halako indarrez berri agertzen XIX. mendera arte?
- Aurrekoaren ildotik, Mikoletaren eta Kapanagaren (XVII. mendean bi lan luzexka prestatu zituzten bi egile aipatzearen) lanetan beheko bokalaren asimilazio bakar bat aurkitu ez izana zeren zordun da: Bilboko eta Mañariako (zein Durangoko) euskaran ezaugarria ez existitzearena ala Mikoletak eta Kapanagak ezaugarria baztertu nahi izanarena?
- Halaber, *Rui* araua hiri eta eskualde-buruetan jaiotako egileen lanetan ez agertzea zeren ondorio da: ezaugarria hirietatik eta/edo hirietara hedatu ez izanarena ala hirietako idazleak ikasiago izanda aldaera asimilaziodunak baztertu izanarena?
- Hickeyk (2004, 16) galdetzen zuenez, nahikoa al da hiztun-erkidego baten hizkera biltzen duen corpus historiko batean ezaugarri bat ez egotea ezaugarri hori existitu ez zela esateko, bereziki idazleek tokiko hizkerarekiko leial jokatu zutenean eta gaur egun bizirik dauden ezaugarriez ari garenean?

Thomasonek (1993, 483 eta hurrengoak) zioenez, batzuetan egiten ditugun galderen erantzunak ez daude eskueran, tartean informazio asko galdu edo falta delako. Halakoetan erabil daitezkeen datuak ez dira hipotesi ziurrak egiteko behar bezain indartsuak, eta hobe da ahulezia eta gabezia horiek aitortuta jardutea.

8. ERREFERENTZIA

- Aginagalde, B. (2007). Joaquín de Alcibar-Jauregui eta Acharan (1746-1810) eta «*Grand tourra*» (1772). *Egan*, 1/2, 35-67.
- Añibarro, P. A. (1967). *Gramatica bascongada* (L. Villasanteren edizioa). Donostia: Gráficas Colón.
- Bonaparte, L. L. (1862). *Langue basque et langues finnoises*. Londres: Strangeways & Walden.
- Bonaparte, L. L. (1863). *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscará et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*. Londres: Stanford's Geographical Establishment.
- Bonaparte, L. L. (ca. 1868). *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes*. (Eskuizkribu argitaragabea).
- Camino, I. (2003). *Hego-nafarrera*. Iruña: Nafarroako Gobernua.
- Camino, I. (2008). Dialektologiaren alderdi kronologikoaz. *Fontes Linguae Vasconum*, 108, 209-247.
- Camino, I. (2016/12/20). *Dialektologia dinamikoa eta isoglosen gora-beherak*. Monumenta Linguae Vasconum III. Jardunaldiak. UPV/EHU. (Jardunaldian aurkeztutako txostena).
- De Rijk, R. P. G. (1970). Vowel interaction in Bizcayan Basque. *Fontes Linguae Vasconum*, 2, 149-67.
- Dodgson, E. S. (1907). Inscripciones éuscara de Vizcaya. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 50, 225-226.
- Echaide, A. M. (arg.). (1984). *Erizkizundi irukoitza*. Bilbo: Euskaltzaindia. (Iker, 3).
- Elordui, A. (1995). Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak. In R. Gómez, J. A. Lakarra (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua*. Donostia, 1991ko irailak 2-6 (433-463. or). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Etxebarria, N. (2007). 1708ko eskuizkribu argitaratubakoa bizkaieraz: edizioa eta hizkerearen azterketea. *Euskalingua*, 11, 67-94.
- Etxebarria, N. (arg.). (2009). *Bizente Sarria (1767-1835). Sermoitegia*. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- Euskaltzaindia. 2013. *Euskararen Herri Hizkeren Atlas V (Izen morfologia)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Gaminde, I. (2002). Bizkaiko euskararen ezaugarri fonologiko batzuen inguruan. *Euskalingua*, 1, 4-14.
- Gaminde, I. (2007). *Bizkaian zehar. Euskararen ikuspegi orokorra*. Bilbo: Mendebalde Kultura Alkartea.
- Garigorta, J. R., Gaminde, I. (1986). XVIII. mendeko otoi batzu. *Enseiucarrean*, 2, 61-65.
- Hickey, R. (2004). Standard Wisdoms and Historical Dialectology: The discrete use of historical regional corpora. M. Dossena, R. Lass (arg.), *Methods and Data in English Historical Dialectology* (199-216. or.). Bern: Peter Lang.
- Hualde, J. I. (1991). *Basque Phonology*. Londres, New York: Routledge.
- Hualde, J. I. (1999). Vowel interaction and related phenomena in Basque and the nature of morphophonological knowledge. *Cognitive Linguistics*, 10 (1), 33-56.

- Hualde, J. I. (2000). Bizkaiko kostaldeko hizkerak atzo, gaur eta bihar. K. Zuazo (arg.), *Dialektologia gaiak* (11-25. or.). Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- Hualde, J. I. (2015). Dialektologia dinamikoa. In I. Epelde (arg.), *Euskal hizkerak eta dialektoak gaur egun* (125-153. or.). (*Lapurdum* ale bereziak, 3).
- Hualde, J. I., Gaminde, I. (1997). Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. *ASJU*, 31 (1), 211-245.
- Hualde, J. I. Ortiz de Urbina, J. (arg.). (2003). *A Grammar of Basque*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Knörr, E. (1985). Una traducción de Uriarte al vascuence alavés: la *Bula Ineffabilis* de 1864. *Piarres Lafitte-ri omenaldia* (279-315. or.). Bilbo: Euskaltzaindia. (Iker, 2).
- Lakarra, J. A. (1985a). XVII. mendeko bulda bat bizkaieraz. J. L. Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septvagenario Oblatae (Pars altera)* (1045-1054. or.). Vitoria-Gasteiz: Antzinate Zientzien Institutua.
- Lakarra, J. A. (1985b). Literatur Gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737). *ASJU*, 19 (1), 237-281.
- Lakarra, J. A. (1997). Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU*, 31 (2), 447-535.
- Lakarra, J. A. (2011). Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: euskara batu zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina* (155-241. or.). Bilbo: UPV/EHU.
- Landazuri, J. J. (1973-1979). *Historia general de Álava*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Madariaga, J., Aspiazu, J. A. & Elortza, J. (2009). XVIII. eta XIX. mendeetako Azpeitiko euskal testu batzuk. *Fontes Linguae Vasconum*, 110, 5-45.
- Mitxelena, K. (1961). *Fonética histórica vasca*. Berrarg. in *Obras completas VI*.
- Mitxelena, K. (1963). *Lenguas y protolenguas*. Berrarg. in *Obras completas I*, (1-98. or.).
- Mitxelena, K. (1964). *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Berrarg. in *Obras completas V*, 1-115. or.
- Mitxelena, K. (1981). Lengua común y dialectos vascos. Berrarg. in *Obras completas VII*, 517-543. or.
- Mitxelena, K., Sarasola, I. (koord.). (1987-2005). *Orotariko euskal hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Mogel, J. A. (1881). *El doctor Peru Abarca*. Durango: Julian de Elizalde.
- Mogel, J. A. (1803). *Confesino ona*. Vitoria-Gasteiz: Fermin Larumbe.
- Ogura, M. (1990). *Dynamic Dialectology: A Study of Language in Time and Space*. Tokyo: Kenkyusha.
- Ondarra, F. (1984). Zegamako *Doctrina Christiana* (1741). *ASJU*, 18 (2), 3-62.
- Ormaetxea, T. (2006). Aramaioko hizkera. *Fontes Linguae Vasconum*, 101, 5-42.
- Otxoa Arin, J. (1713). *Doctrina christianaren explicacioa*. Donostia: Pedro de Ugarte.
- Pagola, R. M. et al. (arg.). (1992). *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Bizkaiera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Pilch, H. (1988). Dialectology in historical grammar. J. Fisiak (arg.), *Historical dialectology. Regional and social* (417-442. or.). Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.

- Reguero, U. (2015). Mendebalaren eta ekialdearen artean: goi-nafarrera zaharraren azterketa diakronikorantz. In B. Fernández, P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje* (587-598. or.). Bilbo: UPV/EHU.
- Rollo, W. (1925). *The Basque Dialect of Marquina*. Amsterdam: H. J. Paris.
- Ruiz de Larrinaga, J. (1954, 1957, 1958). Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte. *BAP*, 10, 231-302; *BAP*, 13, 220-39, 330-48, 429-452, *BAP* 14, 397-443.
- Satrustegi, J. M. (1987). *Euskal testu zaharrak I*. Iruña: Euskaltzaindia.
- Thomason, S. G. (1993). Coping With Partial Information in Historical Linguistics. In H. Aertsen, R. J. Jeffers (arg.), *Historical linguistics 1989. Papers from the 9th International Conference on Historical Linguistics. Rutgers University, 14-18 august 1989* (485-496. or.). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Ulibarri, K. (2008). Orozkoko euskararen azterketa diakronikorantz hurbiltze bat. *ASJU*, 42 (1), 191-207.
- Ulibarri, K. (2009). *Viva Jesus* dotrinaren azterketa bibliografia materialen arabera. In R. Etxepare, R. Gómez, J. A. Lakarra (arg.). *Beñat Oihartzabali gorazarre - Festschrift for Bernard Oyharçabal*. *ASJU*, 43 (1/2), 861-872.
- Ulibarri, K. (2010). *Viva Jesús* dotrina: edizioa eta azterketa. *ASJU*, 44 (2), 41-154.
- Ulibarri, K. (2015). *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. UPV/EHU. (Irakurritako doktorego-tesia. Zuz.: Blanca Urgell Lázaro dok.).
- Urgell, B. 1985. Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*. *ASJU*, 19 (1), 67-117.
- Urgell, B. (arg.). (2001). *Fr. Pedro Antonio Añibarro. Geroko gero. Edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia. (Euskararen lekukoak, 22).
- Urkizu, P. (2009). Un texto olvidado del siglo XVII: *Sumario brevea. Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 14, 207-217. or.
- Zabala, J. M. (1848). *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. Donostia: Ignacio Ramón Baroja.
- Zuazo, K. (2006a). *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta tokiko batua*. Oñati: Badihardugu.
- Zuazo, K. (2006b). Deba ibarreko euskara zaharra. J. A. Lakarra, J. I. Hualde (arg.). *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R. L. Trask - R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*. *ASJU*, 40 (1/2) (1005-1029. or.).
- Zuazo, K. (2014). *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuloaga, E. (2010). Nerbioi ibarreko euskara XVIII. eta XIX. mendeetan (I): Bizente Sarriaren bizkaierazko sermoiak. *ASJU*, 44 (2), 393-435.
- Zuloaga, E. (2011). Nerbioi ibarreko euskara XVIII. eta XIX. mendeetan (II): Juan Ignazio Astigarragaren sermoi-bilduma. *ASJU*, 45 (1), 235-276.
- Zuloaga, E. (2013). Oharrak Nerbioi ibarreko euskara zaharraz eta *Viva Jesus* dotrinaren jatorriaz. In R. Gómez; J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua, 593-610.

- Zuloaga, E. (2016/12/20). Idatziaren fidagarritasunaz eta literatur bizkaieraren eredu-
duen sorreraz. *Monumenta Linguae Vasconum III. Jardunaldiak*. UPV/
EHU. Jardunaldian aurkeztutako txostena.
- Zuloaga, E. (2017a). Mendebal zabaleko ezaugarriez: $-a + a > -ea$. Txosten argitaraga-
bea.
- Zuloaga, E. (2017b). Eufoniak. (Txosten argitaragabea).
- Zuloaga, E., Antequera, J. A. (2017). Zolloko (Bizkaia) administrazio-agiri bat euska-
raz (1770). Inprimategian.

